

Titel: Journalen KK

Citation: "Journalen KK", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K18*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Jette Knudsen; Alastair McKinnon, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2001 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-kk-kom-root.pdf> (tilgået 19. april 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K18

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Ueber die Præexistents ... p. 348 o. fl.** : »Ueber die Præexistenz Christi, oder die Voraussetzung der menschlichen Persönlichkeit. Von Pfarrer K. Conradi« i *Zeitschrift für spekulative Theologie in Gemeinschaft mit einem Verein von Gelehrten*, udg. af B. Bauer, bd. 1-3, Berlin 1836-38, ktl. 354-357; bd. 3, 2. hefte, 1838, s. 348-403. – **Conradi**: Kasimir Conradi, ty. præst i Dexheim; årstal har ikke kunnet tilvejebringes. – **Baurs**: Bruno Bauer (372,1).

I trykt udgave: Bind 18 side 317 linje 1

◀ **Der historische Christus ... Leipzig 1838** : *Der historische Christus und die Philosophie. Kritik der Grundidee des Werks das Leben Jesu von Dr. D. F. Strauss. Von Julius Schaller. Dr. d. Philos. u. Privatdocent an der Universität Halle. Leipzig, Verlag von Otto Wigand. 1838.* Ktl. 759 (forkortet *Der historische Christus*). Bogen består af en fortale og otte kapitler. I de følgende kommentarer henvises der til side og linje i *Der historische Christus*, uden at titlen hver gang anføres. – **Strauss**: David Friedrich Strauß (1808-74), ty. teolog, udgav 1835-36 *Das Leben Jesu kritisch bearbeitet* (2. udg. 1836, 3. udg. 1838), som straks udløste en voldsom diskussion og kritik i den teologiske verden; umiddelbart efter udgivelsen af første bind blev Strauß afskediget fra sin stilling ved det evangelisk-teologiske seminarium i Tübingen. I *Das Leben Jesu* forsøger Strauß at vise, at NTs beretninger om Jesus må betragtes som myter, dvs. beretninger om historiske hændelser, der af samtiden blev forstået ud fra de gammeltestamentlige forventninger om en kommende Messias. At der er tale om myter, fremgår bl.a. af, mener Strauß, at beretningerne om Jesu liv, død og opstandelse strider imod fysikkens love. De nytestamentlige fortællinger om Jesu liv skal derfor ikke forstås som beretninger, der rummer en historisk sandhed, men på hegeliensk vis som en tidsafhængig iklædning af en filosofisk sandhed, nemlig af den forening (forsoning) mellem den menneskelige og den guddommelige natur, som er den historiske udviklings endemål, og som kommer til udtryk i den absolutte erkendelse. – **Schaller**: Julius Schaller (1807-68), ty. teolog, fra 1838 prof. i filosofi i Halle, fremstod i samtidens diskussioner imellem højre- og venstrehegelianere som en formidlende skikkelse. Som andre af tidens teologer vendte også Schaller sig mod Strauß, men i modsætning til mange af kritikerne mødte han ikke Strauß med forargelse, men med saglighed, og i forordet til *Der historische Christus* bevidnede han Strauß sin respekt. Han afviser ikke Strauß' (og dermed Hegels) spekulative filosofiske forståelse af kristendommen som den absolutte religion, men forsøger at vise, at en spekulativ forståelse af den kristne religion ud fra den hegelske filosofi ikke indebærer, at NTs beretninger skal forstås udelukkende som myter; Strauß' forståelse af NTs beretninger om Jesus som myter er efter hans opfattelse for ensidig.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 1

◀ **1. Die mythische Auffassung ... zum Glauben** : overskrift for kap. 1, s. 3-17. Ortografisk afvigelse.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 5

◀ **p. 4. »Troen er ... egen Inderlighed.«** : da. gengivelse af s. 4,4-8.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 8

◀ **»Vi maae derfor betegne ... uvedkommende Element** : da. gengivelse af s. 4,13-17.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 12

◀ **Tertullian: »Credo quia absurdum«** : excerpt af s. 4,19-20. – **Tertullian**: Quintus Septimius Florens Tertullian(us) (o. 155 - o. 240), født i Kartago i Nordafrika, en af de rom.-katolske 'kirkelige forfattere'. – **Credo quia absurdum**: lat. 'jeg tror, fordi det er absurd'. Se EE:103.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 18

◀ **p. 5. »Aabenbaringens Sandhed ... naturlige Subjektivitet** : da. gengivelse af s. 5,6-9. SK skriver 'Entäußerung' for 'Entäußerung'.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 18

◀ **Vil man nu sætte ... troende i sig** : excerpt af s. 5,16-25.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 22

◀ **Bayle sagde ... ikke begribe og dog troe.** : da. gengivelse af s. 5,25-31. – **Bayle**: Pierre Bayle (1647-1706), fr. filosof og forfatter, udgav i 1695-97 sit hovedværk *Dictionnaire historique et critique*, som kom i flere forøgede udgaver frem til 1740. I dette indflydelsesrige værk udviklede Bayle en såvel historisk som filosofisk funderet skepticisme, der bl.a. var rettet imod den traditionelle overbevisning, at tro og fornuft kan forenes.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 25

◀ **Ligesom nu allerede ... adskillende Modsætning** : da. gengivelse af s. 6,14-19.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 30

◀ **p. 6. Men til den christ. Læres ... og Levnet.**◀ : da. gengivelse af s. 6,28-29.

I trykt udgave: Bind 18 side 318 linje 37

◀ **p. 7. »Den sandselige enkelte ... med Begrebet.**◀ : da. gengivelse af s. 7,3-8.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 1

◀ **»Faktummet er ... min Selvbevidsthed.**◀ : da. gengivelse af s. 7,39 - 8,2.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 7

◀ **p. 9 »Den blot historiske Viden ... forholdsløse Atomer**◀ : excerpt af s. 9,1-10.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 9

◀ **Alle Fakta ... lige vigtige** : excerpt af s. 9,10-12.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 15

◀ **p. 10 »Christi Person ... Selvbevidstheden.**◀ : da. gengivelse af s. 10,19-27.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 16

◀ **Christi Lære ... tillige at være Jøde.**◀ : da. gengivelse af s. 10,33 - 11,1.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 25

◀ **p. 16 »Skulde derfor ... den historiske Tvivl.**◀ : da. gengivelse af s. 16,37 - 17,2. SK skriver 'den historiske Tvivl' for 'den religiösen Zweifel'.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 32

◀ **2. Durchführung ... wesentliche Momenten** : overskrift for kap. 2, s. 17-32. Grammatiske afvigelser.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 38

◀ **Den mythiske Opfattelse ... Udgangspunkt** : da. gengivelse af s. 17,9-15. Fremhævelserne skyldes Schaller.

I trykt udgave: Bind 18 side 319 linje 40

◀ **De to Hovedmomenter ... i sig selv** : da. gengivelse af s. 18,31-35.

I trykt udgave: Bind 18 side 320 linje 6

◀ **Den sidste Side ... »Forløseren** : excerpt af s. 19,5 - 20,25. - **Str.:** Strauß.

I trykt udgave: Bind 18 side 320 linje 10

◀ **»Saaledes er det ... forenes i eet Individ.**◀ : da. gengivelse af s. 21,9-17.

I trykt udgave: Bind 18 side 320 linje 31

◀ **p. 24. »Men deri ... for Selvbevidstheden** : da. gengivelse af s. 24,1-8.

I trykt udgave: Bind 18 side 320 linje 38

◀ **Skulde det derfor ... fuldbragte Under** : da. gengivelse af s. 24,10-21.

I trykt udgave: Bind 18 side 321 linje 5

◀ **Men med Beviset ... det Mythiske i samme** : da. gengivelse af s. 26,12-14.

I trykt udgave: Bind 18 side 321 linje 15

◀ **At forklare Mythen ... religiøse Selvbevidsthed** : da. gengivelse af s. 26,32-37.

I trykt udgave: Bind 18 side 321 linje 18

◀ **Skulde nu den mythiske ... det christelige Indhold** : da. gengivelse af s. 29,18-36.

I trykt udgave: Bind 18 side 321 linje 22

◀ **p. 31 »Men der er ... den chr. Bevidsthed glemt** : da. gengivelse af s. 30,35 - 31,10. – **det Straussiske Værk**: 318,1. – **Gl. T.:** Det gamle Testamente.

I trykt udgave: Bind 18 side 322 linje 1

◀ **Skal den chr. Mythos ... det egentlige Indhold** : da. gengivelse af s. 32,2-19.

I trykt udgave: Bind 18 side 322 linje 13

◀ **3. Die Entzweiung ... der Versöhnung** : overskrift for kap. 3, s. 32-57.

I trykt udgave: Bind 18 side 322 linje 30

◀ **Det som man ... med af Indholdet selv** : da. gengivelse af s. 32,26-35. Fremhævelsen skyldes Schaller.

I trykt udgave: Bind 18 side 322 linje 32

◀ **p. 35 »Denne Falden ... tillige Person** : da. gengivelse af s. 35,28 - 36,4.

I trykt udgave: Bind 18 side 322 linje 39

◀ **Selvbevidstheden er ... uopløselig Eenhed** : da. gengivelse af s. 36,21-26. SK skriver 'Mediation' for 'Vermittlung'. – **Mediation**: Mediation, der ikke forekommer hos Hegel, anvendes af de da. hegelianere som gengivelse af det hegelske begreb 'Vermittlung', 'formidling' el. 'forsoning'. Jf. fx J.L. Heiberg »Det logiske System« i *Perseus, Journal for den speculative Idee*, udg. af Heiberg, nr. 1-2, Kbh. 1837-38, ktl. 569; nr. 2, s. 18, s. 21 og især s. 30.

I trykt udgave: Bind 18 side 323 linje 13

◀ **Opfatte vi nu Msk. ... historisk Continuerlighed** : excerpt af s. 36,27 - 37,16.

I trykt udgave: Bind 18 side 323 linje 18

◀ **Fatte vi derimod ... ikke efter sin Virkelighed** : da. gengivelse af s. 37,17 - 38,10. – **Almdlh**: Almindelighed.

I trykt udgave: Bind 18 side 323 linje 23

◀ **Hegel bestemmer ... ikke christelig** : excerpt af s. 39,28-31. Fremhævelsen af 'een' skyldes Schaller; de øvrige fremhævelser skyldes SK. – **Hegel**: Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ty. filosof, 1801-06 privatdocent (ekstraordinær prof.) i Jena, 1816-18 prof. i Heidelberg og fra 1818 til sin død prof. i Berlin.

I trykt udgave: Bind 18 side 324 linje 9

◀ **Den Adskillelse af Subjekt ... Substants** : excerpt af s. 40,8-19.

I trykt udgave: Bind 18 side 324 linje 12

◀ **Guds aabenbarede Villie ... til Gjerningen** : da. gengivelse af s. 41,36 - 42,4. Det fremgår af sammenhængen, at der er tale om jødedommen.

I trykt udgave: Bind 18 side 324 linje 20

◀ **Man kan nu ikke sige ... Bevidstheden derom** : excerpt af s. 43,22-33.

I trykt udgave: Bind 18 side 324 linje 28

◀ **Egl. bestaaer ... i sin Endelighed** : da. gengivelse af s. 44,3-7. Fremhævelsen skyldes Schaller.

I trykt udgave: Bind 18 side 324 linje 36

◀ **Bevidsthed og Selvbevidsthed ... aldeles tilintetgjort** : da. gengivelse af s. 46,2-10.

I trykt udgave: Bind 18 side 324 linje 39

◀ **Bevidstheden om ... omfattende Gud** : excerpt af s. 46,37 - 47,32. – **Gud gjør Forskjel mellem Ægypten og Israel:** sigter til, at Israel er Guds udvalgte folk, som han har forkærlighed for; han hører dets skrig under trældommen i Egypten, fører det ud af Egypten og lader den egyptiske hær gå til grunde, da den forfølger israelitterne, jf. 2 Mos 1-15.

I trykt udgave: Bind 18 side 325 linje 8

◀ **Men hvorledes staaer ... Forskjellighedens Negation?** : excerpt af s. 52,18 - 53,9.

I trykt udgave: Bind 18 side 325 linje 21

◀ **Paa den anden Side ... endelige Vished** : da. gengivelse af s. 53,19-22. SK skriver 'medieret' for 'vermittelt'. – **medieret:** 323,13.

I trykt udgave: Bind 18 side 325 linje 37

◀ **afseet nu fra ... sin »Fursichseins« Form** : da. gengivelse af s. 54,34 - 55,15. Fremhævelsen skyldes Schaller. – **den dialektiske Nødvendighed:** i Hegels logik den form for nødvendighed, hvorved et givet begreb el. en given kategori slår over i sin modsætning, fx væren / intet, nord / syd. Her på stedet er 'den dialektiske nødvendighed' forstået som den ensidige opfattelse, »at Gud er det, hvad Msk. tænker ham at være«, som må benægtes af dens modsætning, fx at Gud er, hvad han er, uafhængig af menneskets forestilling om ham.

I trykt udgave: Bind 18 side 325 linje 40

◀ **4. Kritik der Straußischen Christologie** : overskrift for kap. 4, s. 57-66.

I trykt udgave: Bind 18 side 326 linje 21

◀ **Dens Hovedfeil er dens Ubestemthed** : excerpt af s. 57,16-17. Schaller har fremhævet 'Unbestimmtheit'.

I trykt udgave: Bind 18 side 326 linje 22

◀ **p. 65: Det bliver ... Gud-Msklighed overhovedet** : da. gengivelse af s. 65,26-32.

I trykt udgave: Bind 18 side 326 linje 24

◀ **Saasnart vi ... den historiske Fremtræden.)** : da. gengivelse af s. 65,38 - 66,7.

I trykt udgave: Bind 18 side 326 linje 32

◀ **Gud-Msklighedens Idee ... Mskslægtens Art** : da. gengivelse af s. 57,34-36. SK har tilføjet 'efter Strauß'. Fremhævelsen skyldes Schaller.

I trykt udgave: Bind 18 side 327 linje 2

◀ **At nu alle Msker ... til det Almindelige?** : excerpt af s. 58,4-32. – **christelig Lære:** Schaller har »kirchliche Lehre«, dvs. katolsk lære. – **Luther:** (346,19) Schaller skriver: »So war die Idee der Reformation zuerst in Luther allein da, und damit fand, wollen wir dies Verhältniß so nennen, allerdings ein Geiz der Idee gegen Andere statt.«

I trykt udgave: Bind 18 side 327 linje 4

◀ **Men hvad skal det sige ... er opstaaet ell. ikke?** : da. gengivelse af s. 61,32 - 62,3.

I trykt udgave: Bind 18 side 327 linje 18

◀ **lærer Strauss at Mskheden er usyndig** : excerpt af s. 62,30-33. SK tilføjer 'lærer Strauss'.

I trykt udgave: Bind 18 side 327 linje 30

◀ **den vaktende Anvendelsen ... Hovedmomentet** : excerpt af s. 64,13-15.

I trykt udgave: Bind 18 side 327 linje 31

◀ **Ingen Enkelt skal ... Uendelighed gaae under** : da. gengivelse af s. 64,18 - 65,4.

I trykt udgave: Bind 18 side 327 linje 33

◀ **5. Die Idee der Versöhnung** : overskrift for kap. 5, s. 66-85.

I trykt udgave: Bind 18 side 328 linje 19

◀ **Denne Forsoning indtræder ... Indsigt i Synden** : excerpt af s. 66,9 - 68,13. – **Prius**: lat. 'første'.

I trykt udgave: Bind 18 side 328 linje 20

◀ **Den ny Erkjendelse virker ... sit eget Gebeet** : excerpt af s. 69,5-25. Fremhævelsen skyldes Schaller, der dog kun fremhæver '*Leben*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 329 linje 5

◀ **Her bliver nu Forsonings Ideen ... Viden om sig selv** : excerpt af s. 71,16-35. Fremhævelsen skyldes Schaller. – **Levenhed**: SKs gengivelse af '*Lebendigkeit*'. – **fortrinligt**: Schaller har '*zwar*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 329 linje 8

◀ **Den Kantiske Philosophie ... til Bevidsthed** : excerpt af s. 72,30-34. – **Den Kantiske Philosophie**: Immanuel Kant (1724-1804), ty. filosof, prof. i Königsberg 1770-1796. Hos Kant, hvis kritiske idealisme gav filosofien et nyt udgangspunkt, undersøges mulighedsbetingelsen for den menneskelige erkendelse, erfaring og fornuft. Som følge af denne erkendelsesteori opstår en kløft mellem den subjektive bevidsthed og tingen i sig selv, som den senere ty. idealisme begyndende med J.G. Fichte forsøgte at overvinde.

I trykt udgave: Bind 18 side 329 linje 22

◀ **Reflexionens fuldkomne Modsætning ... praktisk Færdighed** : da. gengivelse af s. 73,8-31. Fremhævelsen skyldes Schaller. – **causa sui**: lat. 'årsag til sig selv'. – **Færdighed**: Schaller har '*Freiheit*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 329 linje 24

◀ **Men ogsaa denne ... aldrig skal fuldende sig** : excerpt af s. 74,11-16.

I trykt udgave: Bind 18 side 329 linje 34

◀ **Subjektet er altsaa ... uovervindelige Endelighed** : da. gengivelse af s. 75,26-35.

I trykt udgave: Bind 18 side 329 linje 40

◀ **Ogsaa Spinoza tilstaaer ... opløftende Magt** : da. gengivelse af s. 76,18-31. Schaller fremhæver '*Spinoza*' og '*theoretische*' foran '*Freiheit*'. – **Spinoza**: Baruch Spinoza (1632-77), hollandsk-jødisk filosof. Hos Spinoza, hvis rationalistiske panteisme var en stor inspirationskilde for den ty. idealisme efter Kant, bliver forholdet ml. det tilgrundliggende væsen og enkeltvæsenerne el. enkelttingene betegnet som forholdet ml. substansen og dens modi, dvs. fremtrædelsesmåder. For Spinoza er det højeste trin af erkendelse en umiddelbar anskuen, der ser det enkelte som led i helheden; enkeltfænomenerne ses da '*sub specie æterni*', lat. 'ud fra det eviges synspunkt'. – **Eenfoldhed**: Schaller har '*Einfachheit*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 330 linje 9

◀ **Substansen er ... hidledes og begribes** : da. gengivelse af s. 77,16-26. – **hidledes**: Schaller har '*hergeleitet*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 330 linje 23

◀ **conditio sine qua non** : lat. 'betingelse uden hvilken ikke'; ufravigelig el. nødvendig betingelse.

I trykt udgave: Bind 18 side 330 linje 40

◀ **Først Guds personlige Immanens ... tilintetgjort** : da. gengivelse af s. 80,29 - 81,7.

I trykt udgave: Bind 18 side 331 linje 8

◀ **Gud refererer sig ... Mediation med sig selv** : da. gengivelse af s. 81,7-13. SK skriver '*Mediation*' for Schallers '*Vermittlung*' (323,13).

I trykt udgave: Bind 18 side 331 linje 26

◀ **6. Die Personlichkeit Christi** : overskrift for kap. 6, s. 85-106. Ortografisk afvigelse.

I trykt udgave: Bind 18 side 331 linje 33

◀ **Den almindelige Idee af Forsoning ... absolut Aand** : da. gengivelse af s. 85,8-16. Schaller har følgende fremhævelser: '*Das Wesen Gottes*', '*Gottmensch*' og '*absoluter Geist*'. – **Guds og Mskets Eenhed**: Schaller har '*der geistige Einheit Gottes und des Menschen*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 331 linje 34

◀ **Hvorledes hænger det ... medieret ved den jødiske** : excerpt af s. 87,16 - 88,4. SK skriver 'medieret' for 'vermittelt' (323,13). Fremhævelsen af den første sætning skyldes Schaller, af den anden SK. Schaller fremhæver også '*bedingt*' og '*vermittelt*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 334 linje 5

◀ **Snarere kunde man sige ... tilbage i Begyndelsen** : excerpt af s. 88,27 - 89,11. Schaller fremhæver 'als *Mittel*'. – **Xstd.:** Schaller har '*die christliche Religion*'. – **teleologiske:** formålsbestemte, som har et telos (endemål).

I trykt udgave: Bind 18 side 334 linje 18

◀ **p. 96. »Men naar ... Individualitætsens Energie** : da. gengivelse af s. 96,12-23.

I trykt udgave: Bind 18 side 334 linje 31

◀ **Paa et enkelt Punkt ... Folke-Individualiteter** : excerpt af s. 97,16 - 98,9. Schaller har følgende udhævelser: '*an einem Punkte*', '*ausgesprochen*' og '*der geistigen Wirklichkeit des Bewußtseins*'. – **Tilvær:** SKs gengivelse af '*Dasein*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 335 linje 5

◀ **Kirken udhæver ... det Gudd i Xsto** : excerpt af s. 99,18-19.

I trykt udgave: Bind 18 side 335 linje 22

◀ **det Msklige** : jf. s. 102,13-14.

I trykt udgave: Bind 18 side 335 linje 22

◀ **forkaster Sammenblandelsen ... Eenhed af Gud og Msk** : da. gengivelse af s. 103,12-14. Schaller har følgende fremhævelser: '*Vermischung*' og '*die persönliche Einheit*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 335 linje 23

◀ **At een Person ... nyder sig selv** : excerpt af s. 104,8-14.

I trykt udgave: Bind 18 side 335 linje 25

◀ **Enhver Sammenligning ... dybere til at fremtræde** : excerpt af s. 105,28-38. Schaller har følgende fremhævelser: '*der Glaube*' og '*christliche Leben*'. – **den blotte Erindring ... Nadveren:** hentyder til den calvinske forståelse af nadveren som et måltid til erindring om Kristus modsat den lutherske opfattelse til ihukommelse af Kristus.

I trykt udgave: Bind 18 side 335 linje 32

◀ **7. Die Geschichte Christi** : overskrift for kap. 7, s. 106-124.

I trykt udgave: Bind 18 side 336 linje 1

◀ **Vi have her at undersøge ... forkaste - Miraklerne** : excerpt af s. 108,8-20. Schaller fremhæver '*Wunder*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 336 linje 2

◀ **Underet er Foranledning til Tro** : excerpt af s. 109,28-29. Schaller fremhæver kun '*Veranlassung*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 336 linje 15

◀ **men ogsaa Foranledning til Tvivl** : jf. s. 110,31-33.

I trykt udgave: Bind 18 side 336 linje 15

◀ **Underet er et naturligt Moment ... i Sandhed chr: Tro** : excerpt af s. 108,21- 109,23. SK skriver

'Mediation' for 'Vermittlung' (323,13).

I trykt udgave: Bind 18 side 336 linje 16

◀ **Altsaa den sig selv negerende ... det naturlige Livs Gang** : excerpt af s. 114,18-34. SK skriver 'umediteret' for 'unvermittelte' (323,13). Fremhævelsen af 'enkelt' skyldes Schaller, som også fremhæver 'für sich'.

I trykt udgave: Bind 18 side 336 linje 25

◀ **Underet viser sig ... til Aabenbaring** : excerpt af s. 117,24 - 118,21. – **Først efter Xsti Død ... den Hellig-Aand:** hentyder til Joh 21,19-23, hvor det berettes, at Jesus efter sin opstandelse blæste ånde i disciplene og sagde: »Modtag Helligånden!« (v. 22). – **aabnedes deres Øjne:** hentyder til Luk 24,13-32, hvor det berettes, at Jesus efter sin opstandelse slog følge med to disciple, der var på vej fra Jerusalem til Emmaus, og at han forblev en fremmed for dem, indtil han velsignede og brød brødet, da »åbnedes deres øjne, og de genkendte ham« (v. 31).

I trykt udgave: Bind 18 side 336 linje 35

◀ **Das Auchandersseinkönnen ... sinnlichen Geschehens** : citat fra *Der historische Christus*, s. 124,19-20. Med hensyn til muligheden for at adskille det faktiske, det uhistoriske og det mytiske i evangeliernes beretning om Jesus skriver Schaller: »Jedoch liegt es in der Natur der Sache, daß diese Untersuchung nur bis zu einem bestimmten Grade der Wahrscheinlichkeit geführt werden kann; denn das sinnliche Geschehen bleibt im Einzelnen – und auf dies Einzelne kommt es hier allein an – der Täuschung und eben darum auch dem Zweifel unterworfen, und kann sich als Aeußerlichkeit und endliche Bedingtheit auf verschiedene Weise gestalten; das Auchandersseinkönnen liegt geradezu im Begriffe des sinnlichen Geschehens«, s. 124,13-20.

I trykt udgave: Bind 18 side 336m linje 5

◀ **I ethvert Tilfælde ... bliver beviist** : da. gengivelse af s. 119,6-9.

I trykt udgave: Bind 18 side 337 linje 8

◀ **8. Der Glaube ... und die Philosophie** : overskrift for kap. 8, s. 125-137.

I trykt udgave: Bind 18 side 337 linje 13

◀ **Vistnok har den Erkjendelses-Udvikling ... det aandelige Liv** : da. gengivelse af s. 135,23-35. Schaller har følgende fremhævelser: '*untergeordnet*' (første gang ordet forekommer) og '*als solches*'.

I trykt udgave: Bind 18 side 337 linje 15

◀ **Christliche Polemik ... 1838** : *Christliche Polemik. Von Dr. Karl Heinrich Sack, ordentlichem Professor der Theologie an der Universität zu Bonn, Mitgliede der historisch-theologischen Gesellschaft zu Leipzig. / Hamburg, bei Friedrich Perthes. 1838. Ktl. 756 (forkortet Christliche Polemik)*. Sack (1789-1875) hørte som tilhænger af F. Schleiermacher til den spekulative teologis kritikere. Selve titlen *Christliche Polemik* er også hentet fra Schleiermacher, som fx i sin *Kurze Darstellung des Theologischen Studiums* (1. udg., Berlin 1811, 2. udg., Berlin 1830) opdelte dogmatikken eller den filosofiske teologi i en apologetik og en polemik, hvor den sidste var en tilbagevisning af fejlagtige opfattelser af kristendommens væsen; Sack udgav da også en bog med titlen *Christliche Apologetik* (Hamborg 1829, ktl. 755). *Christliche Polemik* består af en fortale, en indledning og to dele; første del, 'Allgemeine Polemik' (s. 1-65), er inddelt i to kapitler, anden del, 'Besondere Polemik' (s. 65-364), er inddelt i fem afsnit, der hver består af to kapitler. Den er opbygget som mange af tidens lærebøger: Hver paragraf indledes med nogle linier, hvori paragraffens principielle tese angives; derefter følger en kortere eller længere begrundelse for den givne tese. På to passager nær er SKs excerpter en næsten ordret oversættelse til da. af samtlige paragrafter i anden del af bogen om den specielle polemik, hvori de enkelte fejlopfattelser diskuteres og gendrives. I de følgende kommentarer henvises der til afsnit, kapitel og paragraf, undertiden også til side og linie i *Christliche Polemik*, uden at titlen hver gang anføres. Bogens indholdsfortegnelse bringes i *.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 1

◀ **visse Skoleinddelinger** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 7

◀ **Indledningen** : s. 1-34.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 8

◀ **den Undersøgelse ... om Indifferentismus** : 'Vom Indifferentismus', s. 65-110, er 1. afsnit i 2. del, 'Besondere Polemik' (338,1).

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 9

◀ **Indifferentismens ... Mythologismus** : den indledende tese i 2. dels 1. afsnit, § 3, s. 73.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 13

◀ **Naturalismus** : »Vom Naturalismus«, overskrift for kap. 1 i 2. dels 1. afsnit, s. 74.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 18

◀ **Den chrst: N: ... med det Naturlige** : den indledende tese i 2. dels 1. afsnit, kap. 1, § 1, s. 74. – **N:** Naturalisme. – **naturalistiske:** Sack har 'antichristlichen'.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 19

◀ **N: begriber Xstd. ... Religion og Natur** : den indledende tese i 2. dels 1. afsnit, kap. 1, § 2, s. 76.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 22

◀ **N: er indifferent ... som han udsendte** : den indledende tese i 2. dels 1. afsnit, kap. 1, § 3, s. 81. – **hans Anseelse som han udsendte:** Sack har 'des Ansehns seiner Gesandten'.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 25

◀ **N: er indifferent ... Lære og Stiftelser** : den indledende tese i 2. dels 1. afsnit, kap. 1, § 4, s. 89.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 29

◀ **Mythologismus** : »Vom Mythologismus«, overskrift for kap. 2 i 2. dels 1. afsnit, s. 100.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 32

◀ **M. er den Form ... det Guddommelige i Xstd.** : den indledende tese i 2. dels 1. afsnit, kap. 2, § 1, s. 100. – **M.:** Mythologisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 33

◀ **Da i M. Guds Aabenbaring ... rigtigt erkjendes** : den indledende tese i 2. dels 1. afsnit, kap. 2, § 2, s. 106.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 1

◀ **Litteralismus** : »Vom Literalismus«, overskrift for 2. dels 2. afsnit, s. 111.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 5

◀ **L. er den Vildfarelse ... have denne selv** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, § 1, s. 111. – **L.:** Literalisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 6

◀ **Den historiske Udvikling ... ere forhaanden** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, § 2, s. 113. – **ved en for ... gaaende Lunkenhed:** Sack har 'durch eine demselben vorhergegangene Lauheit'.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 9

◀ **De to Hovedformer ... Orthodoxismus** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, § 3, s. 116.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 13

◀ **Ergismus** : »Vom Ergismus«, overskrift for kap. 1 i 2. dels 2. afsnit, s. 116.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 15

◀ **E^S Væsen ... Middel til Salighed** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, kap. 1, § 1, s. 117. – **E^S:** Ergismen.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 16

◀ **Troen er i E. ... Middel** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, kap. 1, § 2, s. 119.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 19

◀ **E. frembringer ... ikke fremgaae af Troen** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, kap. 1, § 3, s. 125.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 21

◀ **Orthodoxismus** : »Vom Orthodoxismus«, overskrift for kap. 2 i 2. dels 2. afsnit, s. 134.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 24

◀ **O. er den Form ... Evangeliets Hensigt** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, kap. 2, § 1, s. 134. – **O.:** Orthodoxisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 25

◀ **O. lader sig ... en ubeføiet Anseelse** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, kap. 2, § 2, s. 136.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 28

◀ **O. udvikler sig ... det Relative absolut** : den indledende tese i 2. dels 2. afsnit, kap. 2, § 3, s. 141.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 30

◀ »**Udtrykket ... med Verden forsonende** : excerpt af s. 145,25-30.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 34

◀ **umuligt kan det ansees ... hiint Udtryk** : excerpt af første del af note 2, s. 145f. – **den evangelische Kirkenzeitung:** *Evangelische Kirchen-Zeitung*, udg. af E.W. Hengstenberg, bd. 20, nr. 1-103, Berlin 1837; Sack henviser til nr. 20, dvs. artiklen »Geschichtliches aus der Versöhnungs- und Genugthuungslehre«, jf. især sp. 156.

I trykt udgave: Bind 18 side 339 linje 36

◀ **Spiritualismus** : »Vom Spiritualismus«, overskrift for 3. afsnit i 2. del, s. 162.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 3

◀ **S. er den Vildfarelse ... det guddommelige Ord** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, § 1, s. 162. – **S.:** Spiritualisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 4

◀ **Den historiske Fremtræden ... af Aanden** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, § 2, s. 165.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 6

◀ **Begge Hovedformer ... og Gnosticisme** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, § 3, s. 167.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 9

◀ **Rationalisme** : »Vom Razionalismus«, overskrift for kap. 1 i 2. dels 3. afsnit, s. 168.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 11

◀ **R. bestaaer i ... den chr: Religion** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, kap. 1, § 1, s. 168. – **R.:** Rationalisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 12

◀ **R. tager ikke ... egentlige Guds Ord** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, kap. 1, § 2, s. 178. – **Guds Ord:** (første forekomst) Sack har 'das Wort Christi'.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 14

◀ **Ved at nægte ... mellem Gud og Mskene** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, kap. 1, § 3, s. 199.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 16

◀ **R. berøver ... et moralsk Forbillede** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, kap. 1, § 4, s. 211.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 19

◀ **Forsoningens Objektivitet ... for Sædeligheden** : excerpt af s. 228,2-9.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 23

◀ **R. undergraber ... det kirkelige Samfund** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, kap. 1, § 5, s. 244.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 30

◀ **Gnosticisme** : »Vom Gnostizismus«, overskrift for kap. 2 i 2. dels 3. afsnit, s. 249.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 33

◀ **G. er den Form ... Forening med Gud** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, kap. 2, § 1, s. 249. – **G.:** Gnosticisme. – **Sigselvopløften:** SKs gengivelse af 'Selbstüberhebung'.

I trykt udgave: Bind 18 side 340 linje 34

◀ **G. opstiller falskelig ... den speculative Viden** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, kap. 2, § 2, s. 258.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 1

◀ **Til Gnosticisme hører ... Livets Standpunkt** : excerpt af 2. dels 3. afsnit, kap. 2, § 2, s. 258-274.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 4

◀ **Fordi G. ikke erkjender ... Verdens Selvudvikling** : den indledende tese i 2. dels 3. afsnit, kap. 2, § 3, s. 275.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 12

◀ **Den Bemærkning Sack ... om Gnosticisme** : sigter formentlig til bemærkningen: »die Versöhnung im Gnostizismus kann lediglich Symbol sein, und zwar nicht derjenigen Absterbung, die jeder Gläubige an Christus in sich erfahren muß (dies Symbol ist vorhanden in der realen Versöhnung), sondern derjenigen, die jeder Mensch, insofern er Menschheit ist, wirklich durch den nothwendigen Prozeß der Geistesentwicklung in sich erfährt, wobei denn die logische und die psychologische und physiologische Seite der menschlichen Entwicklung an die Stelle jenes göttlichen Werks der Gnade vermittelt des Glaubens an den für uns gestorbenen sündlosen Mittler Jesus Christus gesetzt wird«, s. 278,6-16. Og videre lin. 19-25: »Denn die Machtthän dessen, der sich in seiner historischen Persönlichkeit als mit dem Vater Eins darstellt und ausspricht, sind dem Gnostizismus theils zuwider, theils erscheinen sie ihm unnütz für die religiöse Auffassung Christi, denn er haßt es, die konkrete Wirklichkeit des Wesens der Gottheit anzuerkennen nur in dieser Person, er will sie im Wesentlichen gleich für die ganze Menschheit haben.«

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 15

◀ **denne Bog** : journalen KK.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 18

◀ **i Anledning af Schaller** : dvs. i anledning af Schallers bog *Der historische Christus* (318,1), jf. SKs bemærkninger i KK:2, SKS 18, 330f.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 18

◀ **Separatisme** : »Vom Separatismus«, overskrift for 4. afsnit i 2. del, s. 282.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 20

◀ **S. bestaaer i ... levende Tro** : den indledende tese i 2. dels 4. afsnit, § 1, s. 282. – **S.:** Separatisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 21

◀ **De to Hovedformer ... og Pietisme** : den indledende tese i 2. dels 4. afsnit, § 2, s. 286.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 24

◀ **Mysticisme** : »Vom Mystizismus«, overskrift for kap. 1 i 2. dels 4. afsnit, s. 288.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 26

◀ **M. er Følelsen ... i Kirken** : den indledende tese i 2. dels 4. afsnit, kap. 1, § 1, s. 288. – **M.:** Mysticisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 27

◀ **M. stiller ... ikke kan bestaae dermed** : den indledende tese i 2. dels 4. afsnit, kap. 1, § 2, s. 292.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 29

◀ **M. har i sin ukirkelige ... det reent Msklige** : den indledende tese i 2. dels 4. afsnit, kap. 1, § 3, s. 300.

I trykt udgave: Bind 18 side 341 linje 33

◀ **Pietisme** : »Vom Pietismus«, overskrift for kap. 2 i 2. dels 4. afsnit, s. 304.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 1

◀ **P. er Følelsen ... den chr. Kirke** : den indledende tese i 2. dels 4. afsnit, kap. 2, § 1, s. 304. – **P.:** Pietisme. – **medierede:** SK skriver 'medierede' for 'vermittelten' (323,13).

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 2

◀ **P. anseer et bestemt Trin ... som Troen selv** : den indledende tese i 2. dels 4. afsnit, kap. 2, § 2, s. 307.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 5

◀ **P. beforder ... Aandsgaver i Kirken** : den indledende tese i 2. dels 4. afsnit, kap. 2, § 3, s. 312. – **Aandsgaver:** nådegaver, jf. fx 1 Kor 12, hvor Paulus skriver om åndens gaver.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 7

◀ **Theocratismus** : »Vom Theocratismus«, overskrift for 5. afsnit i 2. del, s. 317.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 10

◀ **T. er den Vildfarelse ... Aandslivet i Kirken** : den indledende tese i 2. dels 5. afsnit, § 1, s. 317. – **T.:** Teokratisme. – **Tilstædeværelse:** SKs gengivelse af 'Dasein'. – **Th.:** Teokratisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 11

◀ **De to Hovedformer ... og Cæsareopapisme** : den indledende tese i 2. dels 5. afsnit, § 2, s. 320.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 14

◀ **Hierarchismus** : »Vom Hierarchismus«, overskrift for kap. 1 i 2. dels 5. afsnit, s. 320.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 16

◀ **H. er den Opfattelse ... indskrænkende Lov** : den indledende tese i 2. dels 5. afsnit, kap. 1, § 1, s. 320. – **H.:** Hierarkisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 17

◀ **H. lærer Gjentagelsen ... Offer paa Korset** : den indledende tese i 2. dels 5. afsnit, kap. 1, § 2, s. 333.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 21

◀ **H. sammenblander gud. ... enkelte Gjerninger** : den indledende tese i 2. dels 5. afsnit, kap. 1, § 3, s. 337. – **gud.:** guddommelige. – **Skuffelse:** bedrag, illusion; Sack har 'Wahn'.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 24

◀ **Cæsareopapisme** : »Vom Cäsareopapismus«, overskrift for kap. 2 i 2. dels 5. afsnit, s. 345.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 27

◀ **C. er den Vildfarelse ... foruroligende Maade** : den indledende tese i 2. dels 5. afsnit, kap. 2, § 1, s.

345. – **C.:** Cæsareopapisme.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 28

◀ **C. undertrykker ... Kirkeforfatningen** : den indledende tese i 2. dels 5. afsnit, kap. 2, § 2, s. 355. – **det presbyterianske Element:** lægfolkets el. menighedens deltagelse i styrelsen og ledelsen af kirkelige anliggender.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 32

◀ **C. lammer ... Cultus og Disciplin** : den indledende tese i 2. dels 5. afsnit, kap. 2, § 3, s. 360.

I trykt udgave: Bind 18 side 342 linje 34

◀ **Encyklopaedie der theologischen Wissenschaften ... Halle. 1831** : *Encyklopädie der theologischen Wissenschaften. Von Dr. Karl Rosenkranz, außerordentlichem Professor der Philosophie an der Universität Halle. / Halle, bei C. A. Schwetschke und Sohn. 1831.* Ktl. 35 (forkortet *Encyklopädie*). Johann Karl Friedrich Rosenkranz (1805-79), ty. filosof, teolog og litterat, fra 1833 prof. i filosofi i Königsberg, havde studeret under Hegel i Berlin. Han regnes blandt højrehegelianerne og blev i samtiden især af venstrehegelianerne kritiseret for sin meget dogmatiske hegelianisme; men også højrehegelianerne kritiserede ham for afhængighed af Kants kritiske filosofi. I sin meget læste lærebog, *Encyklopädie*, begrunder han ud fra Hegel teologien som en spekulativ videnskab. Bogen består af tre hoveddele: 1. del om den spekulative teologi; her fremstilles den protestantiske kristendom som den absolutte, dvs. endelige religion, hvis indhold udvikles uafhængigt af den religiøse bevidstheds historiske udvikling. 2. del om den historiske teologi; her fremstilles de enkelte momenter i den religiøse bevidstheds udvikling frem til og med kristendommen. Og 3. del om den praktiske teologi; her vises, hvorledes kristendommen fremtræder som absolut religion. SKS excerpter består næsten udelukkende af oversættelser af udvalgte passager i Rosenkranz' bog og af nogle af dens del- og kapiteloverskrifter. I de følgende kommentarer henvises der til paragraf, side og linie i *Encyklopädie*, uden at titlen hver gang anføres. Bogens indholdsfortegnelse, der afspejler dens sindrige opbygning, bringes i *.

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 1

◀ **I Beviserne ... Tænken og Væren** : excerpt af § 5, s. 6-10. – **det historiske:** Som det historiske argument nævner Rosenkranz beviset 'e consensu gentium', dvs. bevis for Guds eksistens ud fra alle folkeslags enighed om, at der eksisterer en Gud. – **a contingentia mundi:** lat. 'ud fra verdens tilfældighed', dvs. bevis for Guds eksistens ud fra det eksisterendes tilfældighed; når det tilfældige eksisterer, må der være en grund til det, og denne grund må selv eksistere med nødvendighed. – **det physikotheologiske:** det samme som det teleologiske. – **det teleologiske:** dvs. det bevis for Guds eksistens, hvor der argumenteres ud fra naturprocessernes tilsyneladende planmæssige orden og formålsrettethed til eksistensen af en gud, der har indrettet verden således. – **det praktiske:** jf. det moralske gudsbevis hos Immanuel Kant, hvor der af praktiske grunde argumenteres ud fra moralitet og pligtfølelse til eksistensen af en gud, der lægger verden således til rette, at det moralske og pligttopfyldende menneske opnår udødelighed og lyksalighed. – **det onthologiske:** dvs. bevis for Guds eksistens ud fra begrebet om Gud som det mest fuldkomne væsen. Hvis Gud ikke eksisterer, ville der kunne tænkes et mere fuldkomment væsen, som udover de egenskaber, der tillægges Gud, også har egenskaben at eksistere. Men dette er selvmodsigende, da begrebet om Gud er begrebet om det mest fuldkomne væsen. Da det altså medfører en selvmodsigelse at hævde, at Gud ikke eksisterer, må han eksistere.

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 3

◀ **§ 7. Substants** : s. 12f.

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 9

◀ **Guds Væren ... Væren er Substants** : excerpt af § 7, s. 12,28 - 13,1.

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 10

◀ **p. 66. fl. Vi have seet ... det Onde** : excerpt af § 41, s. 66,13-23.

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 16

◀ **Enten antager man ... ell. Modsætning** : excerpt af § 41, s. 66,31 - 67,11.

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 26

◀ **Drift er et Væsens Bestemmelse ... tilbage til sig selv** : excerpt af § 42, s. 69,29-33.

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 30

◀ **Begjær forholder sig ... det i og for sig Almindelige** : da. gengivelse af § 42, s. 70,15-23. SK skriver 'medieret' for 'vermittelt' (323,13). Fremhævelsen skyldes Rosenkranz.

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 33

◀ **Men Ligheden ... Subjekt er Lidenskab** : excerpt af § 42, s. 71,21-32. Rosenkranz fremhæver 'ausschließende Bestimmung'. – **det opfyllende Individ**: dvs. subjektet, når det er fyldt af eller rettet imod sit objekt; Rosenkranz har: »Für sich ist sich das Subject dann Nichts, sondern nur in seiner Einheit mit dem es erfüllenden Object.«

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 1

◀ **Det Onde viser sig ... Salighed** : da. gengivelse af § 46, s. 76,25-28. – **Tilværelse**: SKs gengivelse af 'Dasein'.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 9

◀ **Det Ondes Tilintetgørelsesproces ... Helliggjørelsen** : excerpt af § 47, s. 82,2-7. – **Dogmatiken**: Rosenkranz henviser her til § 30, som omhandler 'die Berufung,', 'die Bekehrung' og 'die Heiligung'.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 13

◀ **2^d Afdeling historisk Theologie** : »Zweiter Theil. Die historische Theologie«, deltitelblad for anden del af *Encyklopädie*, s. 101-325, som er inddelt i »Die biblische Theologie«, s. 103-175, og »Die historische Theologie«, s. 176-325.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 17

◀ **Ligesom den speculative Theologie ... Forandring af samme** : excerpt af § 55, s. 103,12-18. – **i den anden**: Rosenkranz har 'in ihrem zweiten oder ethischen'.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 19

◀ **Kanonik** : »Die Kanonik«, overskrift for 1. afsnit i 2. dels 1. afdeling (§ 57-60), s. 104. Kanonik er læren om den bibelske kanon.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 26

◀ **Kritik** : »Die Kritik«, overskrift for 2. afsnit i 2. dels 2. afdeling, § 61, s. 119. Kritik er læren om, hvordan man finder tilbage til de kanoniske skrifers oprindelige skikkelse, kildekritik.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 27

◀ **examinativ ... vindicativ** : lat. 'undersøgende' – 'fordømmende' – 'retfærdiggørende'. I § 61, s. 119-122, tillægges kritikken tre opgaver: 1. Den skal sammenholde tekster og finde varianter, dvs. være **examinativ**; 2. på baggrund af undersøgelsen af teksterne skal den udskille de uægte, dvs. være **damnativ**; og 3. påvise, hvilke tekster der er ægte, og som derfor med rette indgår i den bibelske kanon, dvs. være **vindicativ**.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 28

◀ **Exegetik** : »Die Exegetik«, overskrift for 3. afsnit i 2. dels 1. afdeling (§ 62-76), s. 122. Læren om eksegesel. fortolkning.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 29

◀ **Hermeneutik** : »Die Hermeneutik«, overskrift for § 63, der indgår i afsnittet »Die Exegetik«, s. 124.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 30

◀ **har at tage Hensyn til ... Forfatterens Individualitet** : excerpt af § 63, s. 125,26-32, dog er parenteser, som er SKs, inspireret af Rosenkranz' bemærkninger s. 128-129. – **Kilde for vor religiøse Kundskab**: Rosenkranz har 'Zeugnisse der wahren Religion'.

I trykt udgave: Bind 18 side 344 linje 31

◀ **Overgangen fra Kritik ... Springet til denne** : bemærkning til § 62, s. 122,31 - 123,8.

I trykt udgave: Bind 18 side 344m linje 1

◀ **Exegese** : »Die Exegese«, overskrift for § 64, der indgår i afsnittet »Die Exegetik«, s. 131.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 3

◀ **Hermeneutiken kan ... 3) Commentar** : excerpt af § 64, s. 131,3-5; hele § 64, s. 131f., omhandler de tre punkter: 'die Uebersetzung', 'die Umschreibung' og 'der Commentar'.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 4

◀ **den bibelske Dogmatik** : »Die biblische Dogmatik«, overskrift for § 64, der indgår i afsnittet »Die Exegetik«, s. 132.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 7

◀ **Overgangen dannes ... aldeles forskjellig** : excerpt af § 65, s. 132,32 - 133,10.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 8

◀ **Den bibelske Dogmatik ... dogmatiske Bestemmelser** : »Die biblische Dogmatik«, s. 132-175, er opdelt i tre kapitler, kap. 1 (§ 66), »Die Dogmatik des Alten Testaments«, s. 136-142, kap. 2 (§ 67), »Die Dogmatik der Apokryphen«, s. 142f., og kap. 3 (§ 68-76), »Die Dogmatik des Neuen Testaments«, s. 143-175.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 13

◀ **Det gl. T.^s Dogmatik** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 17

◀ **Gud fastholdes ... aabenbarer sig i Naturen** : referat af § 66, s. 137,4-6.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 17

◀ **Men denne Viden ... det Historiske** : referat af § 66, s. 138,19-23.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 20

◀ **i Apokrypherne ... med Godt** : referat af § 67, s. 142,14-24.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 22

◀ **d. N. T.** : 345,13.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 25

◀ **i Xsti Liv ... hans Livs-Concentration** : excerpt af § 70, »Die Geschichte Christi«, s. 150,29-35.

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 25

◀ **Xsti Læreform ... den guddommelige Sandhed** : excerpt af § 72, »Christi Lehre und Wunder«, s. 154,13-26. – **den paraboliske**: i lignelser (parabler).

I trykt udgave: Bind 18 side 345 linje 30

◀ **Xsti Død har en tredobbelt ... som forsonende** : referat af § 73, »Christi Tod«, s. 165,16-25.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 2

◀ **den tilintetgjør ... over vort Væsen** : excerpt af § 73, »Christi Tod«, s. 167,17-25. SK skriver 'vicarierende' for 'stellvertretender' og 'medieret' for 'vermittelt' (323,13). Rosenkranz fremhæver '*insofern*' og '*einzig*' (anden forekomst). – **uden al Synd**: jf. Hebr 4,15: »For vi har ikke en ypperstepræst, der ikke kan have medfølelse med vore skrøbeligheder, men en, der er blevet fristet i alle ting ligesom vi, dog uden synd«.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 8

◀ **Kirkehistorisk Theologie** : »Die kirchenhistorische Theologie«, overskrift for 2. afdeling af 2. del, »Die historische Theologie«, s. 176.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 16

◀ **I den chr. Religions Vorden ... og Videnskab** : referat af § 77, s. 176,11-15.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 17

◀ **Kirkens politiske Historie ... end viser sig** : referat af § 78, der indgår i afsnittet »Die politische Geschichte der Kirche«, s. 178,36 - 179,24. – **Karl d. St.:** Karl den Store, frankisk konge og rom. kejser (768-814, kejser fra 800). – **Luther:** Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk, prof. i Wittenberg, reformator.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 19

◀ **Den græsk-østerlandske K.** : »Die Geschichte der Griechisch-Morgenländischen Kirche«, overskrift for »Erste Epoche« (§ 79-81), s. 179.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 25

◀ **1) Først kæmper den ... den romerske Stat** : »a) Kampf der Christlichen Kirche um ihre Anerkennung vom Römischen Staat«, overskrift for § 79, s. 179.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 26

◀ **2) Deler den sig ... og Heterodoxie** : »b) Entzweigung der Kirche in sich selbst durch den Gegensatz der Orthodoxie und Heterodoxie«, overskrift for § 80, s. 181.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 28

◀ **3) Identiteten af ... og det Politiske** : »c) Identität des Politischen und Kirchlichen«, overskrift for § 81, s. 183.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 30

◀ **Justinian** : Justinianus I, byzantinsk kejser (482-565, kejser fra 527); jf. s. 185.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 31

◀ **Den latinske Kirke** : »Die Geschichte der Römisch-Abendländischen Kirche«, overskrift for »Zweite Epoche« (§ 82-91), s. 186.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 32

◀ **1) Kamp om Hegemoniet i Kirken** : »a) Kampf der Römischen Kirche um die Hegemonie in der Kirche«, overskrift for § 83, s. 187.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 33

◀ **2) Kamp med det tyske Rige** : »b) Die Entzweigung der Römischen Kirche mit den Germanischen Staaten«, overskrift for § 84, s. 194.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 34

◀ **3) Strid i Hierarchiet selv** : »c) Die Entzweigung der Hierarchie mit sich selv«, overskrift for § 88, s. 202.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 35

◀ **Den romerske K: skildres ... den apostoliske** : SKs bemærkninger til § 83, s. 187-194. Beskrivelsen er i overensstemmelse med Rosenkranz. – **Carl d. St^s Gave:** jf. s. 191, hvor Rosenkranz om kirkens »Erwerbung eines eigenthümlichen Grundbesitzes« skriver følgende: »Dieser wurde ihm durch die Fränkischen Könige zu Theil, denen es sich auf vielfache Weise gefällig gezeigt hatte. Die Krönung Karls des Großen machte den Schluß dieses Verhältnisses aus, indem sie den Römischen Bischof wirklich als *Papst*, d.h. als derjenigen Bischof setzte, der der alleinige Statthalter Christi auf Erden sei und durch dessen Weihe die Fürsten als die Advocaten der Kirche ihre höchste Berechtigung erhielten.« Om Karl den Store, 346,19. – **ikke blot den ene ... og hellige:** jf. tredje led i Den apostolske Trosbekendelse: »Vi tror på (...) én hellig, almindelig kirke«.

I trykt udgave: Bind 18 side 346 linje 36

◀ **2.) Kampen med det tyske Rige** : 346,34.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 13

◀ **a) det abstrakte ... den canoniske Ret** : hentyder til § 85, »α) Das Kanonische Recht«, s. 194-197.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 14

◀ **b) Investiturstriden** : »β) Der Kampf um die Investitur«, overskrift for § 86, s. 197. Investiturstriden betegner striden (1075-1123) mellem kirken og den verdslige myndighed om retten til at udnævne biskopper.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 15

◀ **c) Korstogene som Hierarchiets Triumph** : »γ) Das Uebergewicht der Hierarchie über den Staat«, overskrift for § 87, s. 200-202. – **Korstogene**: europæiske ridderhæres forsøg i det 11.-14. årh. på med magt at erobre Det hellige Land, ikke mindst Jerusalem, fra muhamedanerne.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 16

◀ **b.) Investiturstriden ... utilladelig Simonie** : 347,15; referat af § 86, s. 197-200. – **Gregorius VII**: el. Gregor VII, pave (1073-85). – **Simonie**: køb og salg af kirkelige embeder el. verdslig indblanding i besættelse af gejstlige embeder; betegnelsen er afledt af Simon, navn på en troldmand, der forsøgte at tilkøbe sig apostlenes kraft til at helbrede ved håndspålægelse, jf ApG 8,9-25.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 17

◀ **3) Hierarchiet i Strid med sig selv** : »c. Die Entzweiung der Hierarchie mit sich selbst«, overskrift for § 88, s. 202.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 24

◀ **a) Tiggermunkene** : »α) Die Bettelmönche«, overskrift for § 89, s. 203.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 25

◀ **b) Schismaet** : »β) Das Schisma«, overskrift for § 90, s. 206. Schismaet betegner perioden o. 1300 med paver og modpaver.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 26

◀ **c) Synodernes Overvægt** : »γ) Auflösung der unbedingten päpstlichen Autorität durch die allgemeinen Kirchenversammlungen«, overskrift for § 91, s. 207.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 27

◀ **a) Tiggermunkene ... ved Flugt og Død** : 347,25; excerpt af § 89, s. 203,18 - 204,4.

I trykt udgave: Bind 18 side 347 linje 28

◀ **sætter det Endelige ... til Moment** : excerpt af § 89, »Die Bettelmönche«, s. 203,28 - 204,4.

I trykt udgave: Bind 18 side 347m linje 1

◀ **Den protestantiske Kirke** : »Die Geschichte der Protestantischen Kirche«, overskrift for »Dritte Epoche« (§ 92-95), s. 209.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 1

◀ **De nærmere Bestemmelser ... uenige Elementer** : excerpt af § 92, s. 211,32 - 212,3.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 2

◀ **Efter 30aarskrigen ... fordem til den catholske** : excerpt af § 94, s. 216,3-5. – **30aarskrigen**: europæisk storkrig, som især udkæmpedes i Tyskland og Østrig 1618-48.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 10

◀ **hvad R. bemærker ... Reenhed** : excerpt af § 95, s. 220,16-23. – **R.:** Rosenkranz. – **Qvækere**: el. The Society of Friends, kristent, asketisk trossamfund, stiftet o. 1650 i England. – **Methodister**: kristent trossamfund, stiftet 1729 som en pietistisk vækkelsesbevægelse inden for den anglikanske statskirke. – **Hernhutere**: egl. Herrnhutere, kristent trossamfund, stiftet i 1727 som en pietistisk vækkelsesbevægelse i Tyskland, kendt i Danmark som Brødremenigheden.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 14

◄ **Kirkelig Archæologie** : »Die kirchliche Archäologie«, overskrift for 2. afsnit i 2. afdeling af 2. del, »Die historische Theologie«, s. 221.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 19

◄ **I den græske Kirke ... og sidste Form** : da. gengivelse af § 96, s. 223,13-21. Rosenkranz tilføjer: »diese ist das Element des Protestantismus«.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 20

◄ **siger R. ... Skønhedens Idee** : excerpt af § 101, s. 231,4-9. Den parentetiske tilføjelse skyldes SK. – **R.:** Rosenkranz.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 28

◄ **Saaledes var den hele Cultus ... og inderlig** : da. gengivelse af § 102, s. 234,24-27.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 33

◄ **3^{die} Epoke den ideelle Objektivitæt** : »III. Die Epoche der ideellen Objectivität«, overskrift for § 105-108, s. 240. De foregående to epoker var »I. Die Epoche des substantiellen Gefühls«, s. 223, og »II. Die Epoche der reinen Objectivität«, s. 230.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 37

◄ **Den græske K. ... er ikke Visheden** : da. gengivelse af § 105, s. 240,21-33. – **reen Objektivitæt:** Rosenkranz har 'reinen Objectivität der Kunst'. – **K.:** Kirke. – **X.:** Kristus. – **Jfr. Maria:** Jomfru Maria.

I trykt udgave: Bind 18 side 348 linje 38

◄ **Kirkens dogmatiske Historie** : »Die dogmatische Geschichte der Kirche«, overskrift for 3. afsnit i 2. afdeling af 2. del, »Die historische Theologie«, s. 246.

I trykt udgave: Bind 18 side 349 linje 11

◄ **Den analytiske ... systematiske Erkjenden** : jf. § 109, s. 249f., hvor Rosenkranz bestemmer den gr. dogmatik som analytisk, den rom. som syntetisk og den protestantiske som systematisk erkendelse.

I trykt udgave: Bind 18 side 349 linje 12

◄ **Analysen mangler ... Begrebets Subjektivitæt** : da. gengivelse af § 109, s. 250,1-4.

I trykt udgave: Bind 18 side 349 linje 13

◄ **A. Den analytiske Erkiendelses Periode** : »Erstes Capitel. Die Periode der analytischen Erkenntniß«, overskrift for § 110-121, s. 250.

I trykt udgave: Bind 18 side 349 linje 17

◄ **a) Overvindelsen ... Verdens-Anskuelse** : »a) Die Ueberwindung der Orientalischen Weltanschauung«, overskrift for § 111, der hører til underafsnittet »Die Trinität«, s. 251.

I trykt udgave: Bind 18 side 349 linje 18

◄ **Den usande Abstraktion ... skabt Aand** : excerpt af § 111, s. 252,22-36. SK skriver 'Mediation' for 'Vermittlung' (323,13). – **ebionitiske og doketiske opfattelser af Xstd.:** Ebioniterne var en oldkirkelig jøde-kristen sekt, der benægtede Kristi guddommelige natur og anså ham for en profet. Doketerne var ligeledes en oldkirkelig sekt, der benægtede Kristi menneskelige natur og anså hans menneskelegeme for et skinlegeme. – **Gnosticismen:** fællesbetegnelse for en lang række eklektiske, ofte dualistiske kristne og jøde-kristne sekter i de første årh. e.Kr. Gnostikerne lagde vægt på religiøse oplevelser, der afslørede den skjulte viden (gnosis), som kunne frelse mennesket. Allerede i det 2. årh. e.Kr. stemplede Irenæus og Tertullian gnostikerne som kættere.

I trykt udgave: Bind 18 side 349 linje 20

◄ **At Manichæismen ... concret Bestemmethed** : excerpt af § 111, s. 258,16-26. – **Manichæismen:** synkretistisk sekt, der er stiftet af perseren Mani (o. 216-76), og som har optaget i sig elementer fra de gamle persiske og babyloniske religioner, fra kristendommen og buddhismen samt fra gnosticismen. Manikæismen, der er stærkt dualistisk i sit syn på verden og mennesket samt asketisk i sin etik, bredte sig

hurtigt, så der o. 300 fandtes manikæere fra Indien til Middelhavslandene.

I trykt udgave: Bind 18 side 349 linje 30

◀ **1. Trinitæt** : »I. Die Trinität«, overskrift for første underafsnit (§ 111-113) af »Die Periode der analytischen Erkenntniß«, s. 251.

I trykt udgave: Bind 18 side 349m linje 1

◀ **b.) Overvindelse ... Verdens-Anskuelse** : »b) Die Ueberwindung der Hellenischen Weltanschauung«, overskrift for § 112, der hører til underafsnittet »Die Trinität«, s. 258.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 3

◀ **c). Det nicænske Symbolum** : »c) Das Nicänische Symbolum«, overskrift for § 113, s. 263. Den nicænske Trosbekendelse blev vedtaget på synoden i Nikæa i 325.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 5

◀ **a) Nestorianisme** : »a) Der Nestorianismus«, overskrift for § 115, der hører til underafsnittet »Das Verhältniß der göttlichen und menschlichen Natur«, s. 268. Nestorianerne var en gr. kristen sekt, som antog, at Kristus både besidder en menneskelig og en guddommelig natur, men kun én vilje.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 6

◀ **b.) Monophysitisme** : »b. Der Monophysitismus«, overskrift for § 116, der hører til underafsnittet »Das Verhältniß der göttlichen und menschlichen Natur«, s. 269. Monofysitterne var en gr. kristen sekt, som kun tilskrev Kristus én natur, den guddommelige.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 7

◀ **c) Synoden til Chalcedon** : »c) Die Synode von Chalcedon«, overskrift for § 117, der hører til underafsnittet »Das Verhältniß der göttlichen und menschlichen Natur«, s. 269. Synoden i Kalkedon i 451 fordømte både nestorianismen og monofysitismen.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 8

◀ **a) Augustinus** : »a. Augustinus«, overskrift for § 119, der hører under afsnittet »Die Freiheit Gottes und die des Menschen«, s. 273. Aurelius Augustin(us) (354-430), retoriker, filosof og teolog, f. i Nordafrika, siden 383 virksom i Italien, biskop i Hippo i Nordafrika fra 395; en af de fire romersk-katolske kirkefædre. Med Augustin blev forestillingen om arvesynd gjort til et dogme, dvs. en forpligtende læresætning, der fastslår, at synden er virksom i kønsakten og derved i ethvert menneskes tilblivelse, og at ethvert menneske fødes lige så godt og ufordærvet som det menneske, Gud oprindeligt skabte. Pelagius' lære blev fordømt af to nordafrikanske synoder i 416 og 418 på Augustins foranledning og endeligt af synoden i Efesos i 431.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 9

◀ **b) Pelagius** : »b) Pelagius«, overskrift for § 120, der hører til underafsnittet »Die Freiheit Gottes und die des Menschen«, s. 275. Pelagius, af britisk herkomst, virkede o. 400 som asketisk vækkelsesprædikant i Rom, hvorfra han o. 410 drog til Afrika, men snart derefter til Palæstina, hvor han i 418 forsvandt ud af historien. Pelagius benægtede læren om arvesynden og hævdede viljens frihed til at leve et syndfrit liv efter Guds vilje, og han opfattede synd som en handling og ikke som en tilstand; ethvert menneske fødes lige så godt og ufordærvet som det menneske, Gud oprindeligt skabte. Pelagius' lære blev fordømt af to nordafrikanske synoder i 416 og 418 på Augustins foranledning og endeligt af synoden i Efesos i 431.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 10

◀ **c) Semipelagianisme** : »c) Der Semipelagianismus«, overskrift for § 121, der hører til underafsnittet »Die Freiheit Gottes und die des Menschen«, s. 275. Semipelagianismen, som især skyldtes munken Johannes Cassianus (død o. 435), hævdede, at Gud tilbød alle mennesker sin frelsende nåde, men at de i kraft af deres frie vilje havde mulighed for at afvise den.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 11

◀ **B. Den synthetiske Erkjendelses Periode** : »Zweites Capitel. Die Periode der synthetischen Erkenntniß«, overskrift for § 122-131, s. 277.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 12

◀ **Striden om Tillæget ... Substantialitæt som saadan** : excerpt af § 123, der hører til underafsnittet »Der Begriff der theologischen Wissenschaft«, s. 279,6-24. – **filioque**: lat. 'og fra sønnen'. I Den nikænske Trosbekendelse siges det, at helligånden »udgår fra Faderen og Sønnen« (»ex patre filioque«). Den gr. kirke afviste denne senere tilføjelse.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 13

◀ **a) Vesterlandets Offertheorie** : »a) Die Opfertheorie des Abendmahles«, overskrift for § 124, der hører til underafsnittet »Der Begriff der theologischen Wissenschaft«, s. 280.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 20

◀ **b) Tro og Viden** : »b) Glauben und Wissen«, overskrift for § 125, der hører til underafsnittet »Der Begriff der theologischen Wissenschaft«, s. 282.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 21

◀ **En Munk Gaunilo ... dens egen Virksomhed** : excerpt af § 125, s. 285,3-14. Rosenkranz fremhæver 'nur gedachtes'. – **Gaunilo fra Marmoutier**: fr. benediktinermunk (11. årh.) fra klostret i Marmoutier nær Tours. Gaunilo kritiserede Anselm fra Canterburys (1033-1109) ontologiske gudsbevis umiddelbart efter, at Anselm havde fremsat det.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 22

◀ **c) Begrebet** : »c) Der Begriff«, overskrift for § 126, der hører til underafsnittet »Der Begriff der theologischen Wissenschaft«, s. 286.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 31

◀ **Nominalister og Realister** : jf. § 126, s. 286,11-12. Nominalisterne hævdede, at almene ord som fx 'menneske' kun er navn for fælles træk ved en række enkeltgenstande, hvorimod realisterne hævdede, at almene ord står for almenbegreber, som eksisterer uafhængigt såvel af bevidstheden som af eksistensen af enkeltgenstande.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 32

◀ **a) Magister Sententiarum** : »a) Der Magister Sententiarum«, overskrift for § 128, der hører til underafsnittet »Die kirchliche Dogmatik«, s. 288. Lat. 'Sentensernes Læremester', tilnavn til Petrus Lombardus, Peter fra (Novara i) Lombardiet (o. 1100 - o. 1160), hvis hovedværk er *Libri IV sententiarum*.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 33

◀ **b) Islam og den aristoteliske Philosophie** : »b. Der Islam und die Aristotelische Philosophie«, overskrift for § 129, der hører til underafsnittet »Die kirchliche Dogmatik«, s. 289.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 34

◀ **c) Thomister og Scotister** : »c) Die Schulen der Thomisten und Scotisten«, overskrift for § 130, der hører til underafsnittet »Die kirchliche Dogmatik«, s. 290. Tilhængere af Thomas Aquinas (1225-74) hhv. Johannes Duns Scotus (o. 1270-1308).

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 35

◀ **Netop de skarpe metaphysiske ... og Responsioner** : excerpt af § 129, s. 290,7-20. – **quod libet**: lat. 'hvad man har lyst til', 'hvad som helst', betegnede i middelalderen en universitetsdisputats med 'selvvalgt emne'. – **Qvæstioner**: spørgsmål. – **Responsioner**: svar.

I trykt udgave: Bind 18 side 350 linje 36

◀ **2. Forholdet mellem ... msklige Natur** : »II. Das Verhältniß der göttlichen und menschlichen Natur«, overskrift for andet underafsnit (§ 114-117) af »Die Periode der analytischen Erkenntniß«, s. 266.

I trykt udgave: Bind 18 side 350m linje 1

◀ **3. Guds og Mskets Frihed** : »III. Die Freiheit Gottes und die des Menschen«, overskrift for tredje underafsnit (§ 118-121) af »Die Periode der analytischen Erkenntniß«, s. 270.

I trykt udgave: Bind 18 side 350m linje 3

◀ **1. Begrebet af en theologisk Videnskab** : »I. Der Begriff der theologischen Wissenschaft«, overskrift

for første underafsnit (§ 123-126) af »Die Periode der syntetischen Erkenntniß«, s. 278.

I trykt udgave: Bind 18 side 350m linje 4

◀ **2. Kirkelig Dogmatik** : »II. Die kirchliche Dogmatik«, overskrift for andet underafsnit (§ 127-129) af »Die Periode der syntetischen Erkenntniß«, s. 288.

I trykt udgave: Bind 18 side 350m linje 5

◀ **C. Den systematiske Erkiendelses Periode** : »Drittes Capitel. Die Periode der systematischen Erkenntniß«, overskrift for § 132-137, s. 296.

I trykt udgave: Bind 18 side 351 linje 12

◀ **Den Gang, som Theologien ... fra Philosophiens Side** : excerpt af § 132, s. 296,24 - 297,7. Rosenkranz fremhæver 'positiver Bestimmtheit', 'negative Richtung' og 'Versöhnung'. – **de symbolske Bøger**: bekendelsesskrifterne.

I trykt udgave: Bind 18 side 351 linje 13

◀ **a) Katholicismen** : »a) Der Katholicismus«, overskrift for § 133, der hører til underafsnittet »Das Princip der symbolischen Orthodoxie«, s. 297.

I trykt udgave: Bind 18 side 351 linje 24

◀ **b) Protestantismens symbolske Bøger** : »b) Die symbolischen Bücher des Protestantismus«, overskrift for § 134, der hører til underafsnittet »Das Princip der symbolischen Orthodoxie«, s. 301.

I trykt udgave: Bind 18 side 351 linje 25

◀ **c) Supranaturalisme** : »c) Der Supranaturalismus«, overskrift for § 135, der hører til underafsnittet »Das Princip der symbolischen Orthodoxie«, s. 302. Supranaturalismen betragter troen på åbenbaringen som religionens kilde.

I trykt udgave: Bind 18 side 351 linje 26

◀ **Den protestantiske Theologie ... den formelle Logik** : da. gengivelse af § 135, s. 303,2-5. Rosenkranz fremhæver 'kleiner Controversen'.

I trykt udgave: Bind 18 side 351 linje 27

◀ **Den praktiske Theologie** : »Dritter Theil. Die praktische Theologie«, deltitelblad for tredje del af *Encyklopädie*, s. 327-370, som er inddelt i »Der Kirchendienst« (§ 139-142), s. 330-354, og »Der Kirchenregiment« (§ 143-146), s. 355-370.

I trykt udgave: Bind 18 side 351 linje 31

◀ **Den speculative Theol. ... virkeliggjøre sig i Phænomenet** : da. gengivelse af § 139, s. 330,7-13. Rosenkranz fremhæver 'der Idee' (anden forekomst) og 'in der Erscheinung'. – **hist: Th**: historiske teologi.

I trykt udgave: Bind 18 side 351 linje 32

◀ **3. De kirkelige Dogmers Strid med sig selv** : »III. Die Entzweiung der kirchlichen Dogmatik mit sich selbst«, overskrift for tredje underafsnit (§ 131) af »Die Periode der syntetischen Erkenntniß«, s. 292.

I trykt udgave: Bind 18 side 351m linje 1

◀ **1. Den symbolske Orthodoxie** : »I. Das Princip der symbolischen Orthodoxie«, overskrift for første underafsnit (§ 133-135) af »Die Periode der systematischen Erkenntniß«, s. 297.

I trykt udgave: Bind 18 side 351m linje 3

◀ **2. Den subjektive Tro og Vantros Princip** : »II. Das Princip des subjectiven Glaubens und Unglaubens«, overskrift for andet underafsnit (§ 136) af »Die Periode der systematischen Erkenntniß«, s. 304.

I trykt udgave: Bind 18 side 351m linje 4

◀ **3. Den speculative Theologies Idee** : »III. Die Idee der speculativen Theologie«, overskrift for tredje underafsnit (§ 137) af »Die Periode der systematischen Erkenntniß«, s. 322.

I trykt udgave: Bind 18 side 351m linje 6

◀ **Kirketjeneste** : 351,31.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 4

◀ **a) Katechetik** : »Die Katechetik«, overskrift for § 140, første afsnit af »Der Kirchendienst«, s. 331. Kateketik er læren om katekismusundervisning ved spørgsmål og svar.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 5

◀ **b) Liturgik** : »Die Liturgik«, overskrift for § 141, andet afsnit af »Der Kirchendienst«, s. 336. Liturgik er læren om gudstjenestens forløb og indretning.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 6

◀ **c) Homiletik** : »Die Homiletik«, overskrift for § 142, tredje afsnit af »Der Kirchendienst«, s. 343. Homiletik er læren om at prædike.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 7

◀ **Kirkeregimente** : 351,31.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 8

◀ **Kirketjenesten er ... det aandelige Liv for Dagen** : da. gengivelse af § 143, s. 355,5-12.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 9

◀ **a) symbolsk Theologie** : »Die symbolische Theologie«, overskrift for § 144, første afsnit af »Das Kirchenregiment«, s. 357. Læren om kirkens trosbekendelser og bekendelsesskrifter.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 16

◀ **b) Kirkeret** : »Das Kirchenrecht«, overskrift for § 145, andet afsnit af »Das Kirchenregiment«, s. 359.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 17

◀ **c) Theologie** : »Die Theologie«, overskrift for § 146, tredje afsnit af »Das Kirchenregiment«, s. 364.

I trykt udgave: Bind 18 side 352 linje 18

◀ **Athanasius ... Mainz 1827** : *Athanasius der Grosse und die Kirche seiner Zeit, besonders im Kampfe mit dem Arianismus. In sechs Büchern. Von Joh. Adam Möhler, ausserordentlichem Professor der kath. theolog. Facultät an der Universität zu Tübingen. / Mainz, 1827. Ktl. 635-636 (forkortet Athanasius der Grosse).* Johann Adam Möhler (1796-1838), ty. katolsk teolog, fra 1826 prof. ved det katolske, teologiske fakultet i Tübingen, fra 1835 teologisk prof. i München og fra 1838 domdekan i Würzburg, var en af det 19. årh.s mest fremtrædende ty., katolske teologer, og hans bog om Athanasius, som blev studeret både af katolske og af protestantiske teologer, er et af det 19. årh.s væsentligste dogmehistoriske bidrag til kristologien. Værket består af to dele, hver indeholdende tre bøger, som hverken er inddelt i kapitler eller paragraffer; hver del er fortløbende pagineret for sig. Værket indledes med en indholdsoversigt, hvori hver bogs indhold er angivet med et antal stikord; denne indholdsoversigt bringes i *. I de følgende kommentarer bliver der henvist til del, bog og side, uden at titlen *Athanasius der Grosse* hver gang anføres. Til grund for kommenteringen er lagt SKs eget eksemplar af værket, der findes på Sorø Akademis bibliotek, og som har en række blyantsmarkeringer i marginen, især lodrette streger. – **Athanasius der grosse**: Athanasius el. Athanasios den Store (o. 297-373), gr. biskop og kirkefader, ofte kaldt 'ortodoksiens fader'. I sin tids mange kristologiske diskussioner om forholdet mellem Faderen, Sønnen og Helligånden hævdede Athanasios med stor styrke, at Sønnen er af samme væsen (ὁμοούσιος, homoousios) som Faderen. – **Arianismus**: Arianerne var tilhængere af Arius el. Arios (død 336), som i 312 blev valgt til menighedsforstander (presbyter) ved en af hovedkirkerne i Alexandria. I den teologiske diskussion om forholdet mellem Faderen, Sønnen og Helligånden hævdede Arios, at kun Faderen er evig, og at Faderen før tidens begyndelse havde skabt Sønnen af intet; Sønnen har derfor ikke del i Faderens væsen (ὑπόστασις, hypóstasis).

I trykt udgave: Bind 18 side 353 linje 1

◀ **Forinden han gaaer ... d. Hellig-Aand** : jf. 1. del, 1. bog, »Der Glaube der Kirche der drei ersten Jahrhunderte in Betreff der Trinität, der Person des Erlösers, und der Erlösung«, s. 1-56.

I trykt udgave: Bind 18 side 353 linje 4

◀ **opstiller derpaa som constant Lære ... gudd. Person** : da. gengivelse af 1. del, 1. bog, s. 56,8-17. – i **Tidens Fylde**: jf. Gal 4,4: »Men da tidens fylde kom, sendte Gud sin søn, født af en kvinde, født under loven«.

I trykt udgave: Bind 18 side 353 linje 7

◀ **Men han bemærker ... disse Ideer** : excerpt af 1. del, 1. bog, s. 56,18-24.

I trykt udgave: Bind 18 side 353 linje 15

◀ **Derpaa afhandler han ... endelige Fornuft** : referat af 1. del, 1. bog, s. 58,21 - 69,19, især s. 58,21 - 59,22. I SKs eksemplar af *Athanasius der Grosse* er der et krydslignende mærke i marginen ud for s. 58,21-22. – **en fornuftig Sjæl**: Möhler har 'eine sinnliche Seele (ψυχήν)'. – **Clemens**: el. Klemens, Roms biskop o. 100. Möhler refererer til Første Klemensbrev (til Korintherne), som hører til skriftgruppen *De apostolske Fædre*. – **λογος**: gr. (lógos) ord, begreb, princip; brugt om Kristus i Joh 1,1-14. – **siger til Peter ... ikke aabenbaret Dig**: sigter til Matt 16,17. – **Din egen endelige Fornuft**: Möhler bruger ikke udtrykket, men taler om 'die geistigen Kräfte des Menschen', når det er overladt til sig selv uden hjælp fra åbenbaringen.

I trykt udgave: Bind 18 side 353 linje 18

◀ **Vranglærernes Anskuelse ... Eenhed i Væsen** : referat af 1. del, 1. bog, s. 69,20 - 84,3. – **X.:** Kristus. – **ebionitisk**: svarende til ebioniternes anskuelser (349,20). – **Gnostikerne**: 349,20. – **Demiurg**: verdensskaber el. verdensordner; inden for flere gnostiske retninger var verdensskaber en væsen underordnet guddommen. – **Sabellianismen ... Hyperkatholicisme**: citat fra 1. del, 1. bog, s. 71,3-4. Sabellianerne var tilhængere af menighedsforstanderen Sabellius (3. årh.) fra Pentapolis, der hævdede, at Faderen, Sønnen og Helligånden betegner tre fremtrædelsesformer for en og samme person. Når Möhler betegner denne opfattelse som hyperkatholicisme, skyldes det, at den if. hans opfattelse er en for ekstrem tolkning af læren om treenigheden. – **Tertullian**: 318,18. Tertullian førte en indgående kamp mod gnostikerne. – **Praxeas**: kristen martyr (o. 200), som lærte, at det var Faderen selv, der blev født som Kristus og led døden på korset. I et skrift mod ham tilbageviste Tertullian hans lære. – **Klæren**: Kirkelæren (dogmatikken). – **Lys af Lys**: jf. 2. led i Den nikænske Trosbekendelse, hvor det om Kristus hedder, at han er »Gud af Gud, lys af lys, sand Gud af sand Gud«.

I trykt udgave: Bind 18 side 353 linje 32

◀ **Udtrykket ποιημα ... hans Orthodoxie** : excerpt 1. del, 1. bog, s. 107,14-32. SK har markeret lin. 14-19 med en lodret streg i marginen. – **ποιημα**: gr. (poiēma) 'det skabte'. – **Dionysius Alex**: Dionysius Alexandrinus, dvs. Dionysios fra Alexandria (død o. 265), elev af Origenes, fulgte denne som leder af kateketskolen i Alexandria i 232 el. 233, fra 247 el. 248 biskop i Alexandria. Ved at betegne Kristus som 'skabt' synes han at have benægtet Sønnens væsensenhed med Faderen, jf. 1. del, 1. bog, s. 109,5-9, som SK har markeret med en lodret streg i marginen. – **Dionys. Romanus**: Dionysius Romanus, biskop i Rom 259-68.

I trykt udgave: Bind 18 side 354 linje 11

◀ **En meget vidtløftig Udvikling ... Continuerlighed** : bemærkning til *Athanasius*, 1. del, 3. bog, »Das Concilium von Nicäa. Vertheidigung desselben durch Athanasius«, s. 246-297.

I trykt udgave: Bind 18 side 354 linje 18

◀ **p. 297. begynder Udviklingen ... bekendte Afhandling** : Udviklingen af læren om Helligånden påbegyndes 1. del, 3. bog, s. 297,30, og strækker sig til s. 322; SK har markeret s. 297,30-33 med en lodret streg i marginen. Schleiermachers afhandling introduceres s. 305. – **Sabellius**: 353,32. – **Schleiermachers bekendte Afhandling**: F. Schleiermacher *Ueber den Gegensatz zwischen der Sabellianischen und der Athanasianischen Vorstellung von der Trinität* i *Theologische Zeitschrift*, udg. af F. Schleiermacher, W.M.L. de Wette og Fr. Lücke, 3. hefte, Berlin 1822, s. 295-408. – **Schleiermacher**: Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), ty. teolog, religionsfilosof og klassisk filolog, blev 1796 præst i Berlin, fra 1804 ekstraordinær prof. i Halle og fra 1810 prof. i teologi i Berlin.

I trykt udgave: Bind 18 side 354 linje 25

◀ **Schl. mener ... den kirkelige Theorie er transcendent** : referat af 1. del, 3. bog, s. 305,29 - 307,4. SK har markeret s. 306,27 - 307,4, med en lodret streg i marginen. – **Alex**: Alexandria, dvs. den alexandrinske skole, hvis hovedskikkelse var Origenes (185-254). – **den kirkelige Theori**: den kirkelige lære om treenigheden.

I trykt udgave: Bind 18 side 354 linje 27

◀ **Forholdet mell. Arianisme ... Forhold til Verden** : da. gengivelse af 1. del, 3. bog, s. 313,11-16. - **Arianisme:** 353,1. - **Sabellianisme:** 353,32.

I trykt udgave: Bind 18 side 355 linje 1

◀ **Sabell. kan ikke ... Guddommen i Kirken** : da. gengivelse af 1. del, 3. bog, s. 313,22-29, som SK har markeret med en lodret streg i marginen. Möhler fremhæver 'nur'. - **Sabell.:** Sabellianismen (353,32).

I trykt udgave: Bind 18 side 355 linje 7

◀ **Sabellius antager ... dens Aabenbarelse forskjellig** : da. gengivelse af 1. del, 3. bog, s. 315,20-36, som SK har markeret med en lodret klamme i marginen. Möhler fremhæver 'Johannes sagt: *derselbe*', 'offenbarende Gottheit' og 'die Offenbarung'. - **Sab:** Sabellius (353,32). - **Logos:** 353,18. - **Johannes siger:** hentyder til Joh 1,3 og fx Joh 3,16ff.

I trykt udgave: Bind 18 side 355 linje 14

◀ **Sønnen og den Hellig-Aand ... aandelige Kraft**◀ : referat af 1. del, 3. bog, s. 316,1 - 319,22. - **den mindste ... større end dem:** hentyder til Matt 11,11, hvor Jesus siger: »Blandt kvindefødte er der ikke fremstået nogen større end Johannes Døber. Men den mindste i Himmeriget er større end han.« - **Specificum:** særegenhed. - **Aanden virksom ... Xsti Daab:** hentyder til beretningen om Jesu dåb, Matt 11,11, hvor det fortælles, at Jesus steg op af vandet, da han var døbt, »og se, himlen åbnede sig over ham, og han så Guds ånd dale ned ligesom en due og komme over sig«. - **Kfædrene:** Kirkefædrene. - **siger Schl.:** Schleiermacher citeres s. 318,12-14, for at skrive i den tidligere omtalte afhandling, s. 381: »nur im Ganzen ist der Geist, denn da der Geist eben die Gottheit ist, so mußte jeder Christ ein Christus wäre«. Der er dog ikke tale om et citat fra Schleiermachers afhandling, men snarere om et excerpt. Nederst side 381 skriver Schleiermacher: »Daß der h. Geist nur in den Gläubigen wirksam sei, gab die andere Seite der Theologen auch zu; aber Sabellius konnte sich den Geist nicht in den Einzelnen als solchen denken, sonst hätte er sich ihn vielfältig denken müssen, und da die Gottheit dieselben war in allen Gliedern der Dreiheit, so wäre dann jeder Einzelnen ein Christus gewesen.«

I trykt udgave: Bind 18 side 355 linje 29

◀ **Men saaledes fremtræder jo ... bliver da Kirken** : referat af 1. del, 3. bog, s. 320,20 - 322,4. - **Sab:** Sabellius (353,32).

I trykt udgave: Bind 18 side 356 linje 10

◀ **Men afseet fra disse Evoloutioner ... ikke som Monas** : excerpt af 1. del, 3. bog, s. 322,4-17, som SK har mærket med en lodret klamme i marginen. Parentesen er SKs bemærkninger til stedet. - **Monas:** enhed. - **Gregorius Nanzia:** Gregorius Nazianzus, dvs. Gregor af Nazianz, gr. kirkefader (død o. 394). - **αθεία:** gr. (atheía) 'ateisme', gudløshed. - **πολυθεία:** gr. (polytheía) 'polyteisme', flerguderi.

I trykt udgave: Bind 18 side 356 linje 22

◀ **2^{det} Bind** : »II. Theil. IV-VI. Buch«, svarende til bd. 2 i SKs eget eksemplar.

I trykt udgave: Bind 18 side 356 linje 36

◀ **Man seer heraf ... Eusebius til Arius** : referat af 2. del, 4. bog, s. 22-44. - **Marcellus af Ancyras:** Marcellus (4. årh.), biskop i Ankyra. - **Eusebius af Cæsarea:** Eusebios (o. 270-340), biskop i Cæsarea. Eusebios' kendteste værk er hans kirkehistorie i 10 bind; det er heri, han angriber Marcellus. - **p. 44:** 2. del, 4. bog, s. 44,15-17, som SK har understreget med blyant. Möhler har fremhævet '*wie er vor dem Falle war*'. - **Biskop Potamon ... Tyrus:** excerpt af s. 36,27-30. Potam(m)on (død 341 el. 345), biskop i Herakleia i Egypten, deltog i synoden i Tyros som en ivrig forsvarer for Athanasios. Synoden i Tyros fandt sted o. 335 og spillede en vigtig rolle i den arianske strid; her blev Athanasios dømt til sin første landflygtighed. - **Eus:** Eusebius. - **Logos (...)** **λογος:** 353,18. Jf. s. 27f. - **Sabell:** Sabellianisme (353,32). - **en Frygt ... laae Hedningerne kun altfor nær:** excerpt af s. 34,15-19. - **ariansk (...)** **Arius:** 353,1. - **Hypostaser:** jf. s. 30ff. 'Hypostase' el. 'hypostasis' benyttes her i betydningen 'væsen' (οὐσία, ousía), jf. s. 32. Den orientalske treenighedslære hævdede tre selvstændige 'hypostaser' i treenigheden, dvs. tre personer med hver sit væsen, således at Sønnen er underordnet Faderen; dette benægtede Arius, for hvem der kun er tale om én 'hypostase', nemlig Faderens (353,1). - **υιοπατω:** gr. (hyiopátōr) 'enhed af søn og fader', jf. s. 30, hvor Möhler gengiver udtrykket med 'Sohnvater'.

I trykt udgave: Bind 18 side 356 linje 37

◀ **Fra p. 165 af ... Trinitæten i 12 Bøger** : jf. 2. del, 5. bog, s. 165-202. - **Hilarius:** Hilarius (o. 300-67), biskop i Poitiers, en af vestkirkens betydelige skikkelser; hans hovedværk er *De trinitate (Om treenigheden)*.

Sammen med Athanasios spillede han en forsonende rolle ved afslutningen af den arianske strid og en formidlende rolle mellem øst- og vestkirken.

I trykt udgave: Bind 18 side 357 linje 25

◀ **hvad Kong Pyrrhus sagde ... Lapidar-Tanker** : If. den gr. historiker Plutarks biografi »Pyrrhus«, kap. 19, skal kong Pyrrhus' gesandt Kineas have aflagt følgende beretning: »det romerske Senat var forekommet ham som en talrig Forsamling af lutter Konger«, jf. *Plutark's Levnetsbeskrivelser*, overs. af S. Tetens, bd. 1-4, Kbh. 1800-11, ktl. 1197-1200; bd. 4, s. 95. – **Lapidar-Tanker**: korte, afbrudte og fyndigt formulerede tanker.

I trykt udgave: Bind 18 side 357 linje 29

◀ **Point de Vue-Maaler ... Dogmatik** : dvs. Point de Vue-Maaler, målestok for, ud fra hvilket synspunkt en spekulativ dogmatik er udformet.

I trykt udgave: Bind 18 side 357 linje 31

◀ **p. 262 fl. den apollinaristiske ... Luthers Ubiquitæts Lære** : referat og excerpter af 2. del, 6. bog, s. 262-271. – **den apollinaristiske Strid**: Apollinaris (død o. 390), biskop i Laodikæa i Syrien, hævdede Kristi væsensenhed med Faderen og afviste, at Kristus skulle have en menneskelig sjæl, dvs. Kristus havde kun forbundet sig med dele af den normale menneskenatur (med 'kødet'). Opfattelsen blev forkastet som kættersk på kirkemødet i Konstantinopel 381. – **Julian**: (331-63), rom. kejser 361-63, forlod kristendommen og stillede sig mere og mere fjendsk over for den, søgte med lov at holde kristne lærere borte fra retorskolerne. – **Arianisme**: 353,1. – **X.**: Kristus. – **En dobbelt Anskuelse ... et Legeme med fra Himlen**: excerpt af s. 264,27 - 265,1, som SK har understreget med blyant. – **De beraabte dem ... den msklige Sjæl**: excerpt af s. 266,26 - 267,14, som SK har markeret med en lodret streg i marginen. – **Joh. 14,30**: NT-1819 har: »Verdens Fyrste kommer, og haver slet intet i mig«. – **For at retfærdiggjøre ... Synderne vare løste**: excerpt af s. 267,15-20, hvor Möhler bringer følgende citat: »die bloße Ankunft Gottes habe die Sünde gelös't«. – **imputativ Retfærdiggjørelse**: tilregnet retfærdiggjørelse, jf. s. 267,22-23. – **De mente altsaa ... Arvesynden som Substants**: excerpt af s. 267,35 - 269,4, som SK har markeret med en lodret streg i marginen. – **Luthers om Mskets totale Syndighed**: jf. fx det lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana (Den augsburgske Trosbekendelse)*, art. 2. Om Luther, 346,19. – **Mathias Flaccius Illyricus**: Matthias Flacius fra Illyrien el. Matthias Vlacich fra Istrien (1520-75), luthersk teolog, fra 1544 prof. i hebr. i Wittenberg, 1557-61 prof. i Jena, hævdede, at arvesynden ikke er et træk ved mennesket, men udgør selve dets substans, og at mennesket følgelig ved syndefaldet er blevet totalt fordærvet, dets gudsbillede er blevet til Djævlens billede. – **Denne Xsti Efterlignelse ... ikke til Salighed**: excerpt af s. 269,5 - 270,5, som SK har markeret med en lodret streg i marginen. – **Fremdeles sagde ... om λογος selv**: excerpt af s. 270,6-12. Om λογος, 353,18. – **Derfor betjente de sig ... een Natur - uskabt**: excerpt af s. 271,1-7, som SK har markeret med en lodret streg i marginen. – **Hermed sammenstiller ... Luthers Ubiquitætslæren**: excerpt af s. 271,12-17. Ubikvitetslæren er læren om Kristi allestedsnærværelse, især om tilstedeværelsen af hans menneskelige natur (kød og blod) i nadveren.

I trykt udgave: Bind 18 side 357 linje 36

◀ **δια τουτο θεολογεται ... ανθρωπος** : gr. »Derfor hører Logos [Kristus] til det guddommelige, men som menneske hører han til slægten«. Citat af Athanasios, s. 278,14-15, som SK har markeret med en klamme i marginen. Om λογος, 353,18.

I trykt udgave: Bind 18 side 359 linje 6

◀ **Die christliche Lehre ... Tübingen 1838** : *Die christliche Lehre von der Versöhnung in ihrer geschichtlichen Entwicklung von der ältesten Zeit bis auf die neueste. Von D. Ferdinand Christian Baur, ordentlichem Professor der evang. Theologie an der Universität zu Tübingen. / Tübingen, 1838.* Ktl. 423 (forkortet *Die christliche Lehre*). Ferdinand Christian Baur (1792-1860), ty. teolog, fra 1826 prof. i Tübingen, grundlægger af 'Tübingerskolen'. SK excerpterer kun de første sider (s. 118-120) af Baur's redegørelse for Johannes Scotus Erigenas forsoningslære (s. 118-141) og en note s. 136-138 om hans historiske placering.

I trykt udgave: Bind 18 side 360 linje 1

◀ **p. 118. Johannes Scotus Erigena** : overskrift for kap. 3, s. 118-141. – **Johannes Scotus Erigena**: (o. 800 - o. 877), irsk, kristen teolog og filosof, som i sin tænkning sammensmeltede den nyplatoniske tradition fra Pseudo-Dionysius med den augustinske teologi. Hans hovedværk er *De divisone naturae (Inddelingen af naturen)*, fuldført o. 867.

I trykt udgave: Bind 18 side 360 linje 5

◀ **Jo mere Forsoningsbegrebet ... Xstd. berøre hinanden** : excerpt af s. 118,21 - 120,13.

I trykt udgave: Bind 18 side 360 linje 5

◀ **Baur mener ... in intellectu negatione pollet** : excerpt på dansk af *Die christliche Lehre*, note 1, s. 136-137. – **Staudenmayer**: ty. teolog, prof. i dogmatik ved det katolske fakultet i Gießen fra 1830, Franz Anton Staudenmaier (1800-56) *Johannes Scotus Erigena und die Wissenschaft seiner Zeit* bd. 1, Frankfurt am Main 1834; bd. 2 udkom aldrig. Baur henviser til s. 298 og s. 447f. hos Staudenmaier. – **P. Hiorth**: da. filosof, sprogmand og forfatter, fra 1822 lektor i ty. ved Sorø Akademi, Peder Hjort (1793-1871) *Johan Scotus Erigena, oder von dem Ursprung einer christlichen Philosophie und ihrem heiligen Beruf*, Kbh. 1823. Baur henviser til s. 90 hos Hjort. – **spec.:** spekulative. – **Forklaring ... nyere filosofiske Problemer**: Baur skriver, at på trods af, at Erigena afslutter en epoke, bør man ikke underkende hans berøringspunkter med den nyere filosofi, dvs. med hegelianismen. – **Coincidents:** sammenfald. – **Element**: Baur bruger udtrykket 'Moment'. – **Essentia est, ... negatione pollet**: lat. »Han er væsen, [her foreligger en] bekræftelse, han er ikke væsen, [her foreligger en] fraskrivning [dvs. benægtelse], han er overvæsentlig, [her foreligger en] bekræftelse og benægtelse på én gang; på overfladen mangler [udsagnet] nemlig en benægtelse, men meningsmæssigt har det benægtelsens kraft«. SK skriver 'superessentialis' for 'superessentialis'. Baur refererer til *Joannis Scoti Erigenae De divisione naturae, libri quinque, diu desiderati. Accedit Appendix ex Ambiguis S. Maximi graece et latine*, udg. af Thomas Gale, Oxford 1681, s. 12 (1. bog, kap. 14 (Migne *Patrologia Latina* 122, sp. 462C)). Det citerede sted stammer fra Erigenas redegørelse for den negative teologi ud fra Pseudo-Dionysius' redegørelse for beskrivelsen af Gud, dvs. for Guds navne, hvor negationen, dvs. den negative bestemmelse af Gud, netop er en bestemmelse af Guds væsen.

I trykt udgave: Bind 18 side 360 linje 24

◀ **Epistola ad Romanos** : lat. 'Brevet til Romerne'. Eksegese til kap. 9-16, delvis på baggrund af F.A.G. Tholuck *Auslegung des Briefes Pauli an die Römer nebst fortlaufenden Auszügen aus den exegetischen Schriften der Kirchenväter und Reformatoren*, 3. opl., Berlin 1831 [1824], ktl. 102 (forkortet *Tholuck*), og med inddragelse af K.G. Bretschneider *Lexicon manuale graeco-latinum in libros novi Testamenti*, 2. udg., bd. 1-2, Leipzig 1829 [1824], ktl. 73-74 (forkortet *Bretschneider*). – **Friedrich August Gotttreu Tholuck** (1799-1877), ty. teolog, fra 1823 professor i Berlin og fra 1826 i Halle; hans nytestamentlige kommentarer (til Romerbrevet, Johannesevangeliet, Bjergprædikenen og Hebræerbrevet), som lagde mindre vægt på det filologiske end på det religiøse indhold, øvede stor indflydelse på de yngre teologers bibelstudium. SK havde også hans *Das alte Testament im neuen Testament*, Hamborg 1836, ktl. 832. – Der henvises til følgende tekstudgaver: *Biblia hebraica. Secundum editiones*, udg. af A. Hahn, stereotyp udg., bd. 1-2, Leipzig 1839, ktl. 1 (forkortet *Biblia hebraica*); *Vetus Testamentum graecum iuxta Septuaginta interpretes ex sexti qvinti pontificis maximi editum*, udg. af L. van Ess, stereotyp udg., Leipzig 1824, ktl. 12 (forkortet *Septuaginta*); og *Novum Testamentum graece*, udg. af C.G. Knapp, bd. 1-2, Halle 1829, ktl. 14-15. – Se i øvrigt tekstredegørelsen, s. 304 og s. 307f.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 1

◀ **αναθεμα = ὄρη** : gr. (anáthema) 'forbandelse', '(genstand for) bandlysning' = hebr. (hææm) 'band'. Jf. *Tholuck*, s. 352,23-25.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 3

◀ **אִישׁ אֶחָד ... אִישׁ אֶחָד** : hebr. ('iš hææmî), egl. אִישׁ אֶחָד ('iš hææmî) 'en mand, der er lagt band på', 1 Kong 20,42 i *Biblia hebraica*. – **Reg**: forkortelse for Liber Regum, den lat. betegnelse for Kongebog. – **אִישׁ אֶחָד** : egl. אִישׁ אֶחָד, gr. (anēr oléthrios), 'en ulykkelig / dårlig / uværdig mand', der er gengivelsen af udtrykket i *Septuaginta*, jf. *Tholuck*, s. 337,36-38.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 3

◀ **De senere Rabb. ... stedse forbunden** : excerpt af s. 354,4-16, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,3. – **אִישׁ אֶחָד** : egl. אִישׁ אֶחָד (niddûj). – **seclusio**: 'udelukkelse', 'afsondring'. – **אִישׁ אֶחָד** : (hææm) 'band'. – **אִישׁ אֶחָד** : egl. אִישׁ אֶחָד ('šammattā').

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 5

◀ **R. Salomo siger ... kommer aldrig igjen** : overs. citat fra s. 354,16-18, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,3. – **R. Salomo**: Rabbi Salomo; har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 10

◀ **δοξα τὸ κῶδ** : (dóxa) 'herlighed', Rom 9,4 i *Novum Testamentum graece*, og den hebr. ækvivalent (כָּבוֹד, kābôd). Jf. *Tholuck*, s. 359,13-15.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 14

◀ **arca foederis dicitur:** **כבוד מייסראל** : lat. 'pagtens ark kaldes': **כבוד מייסראל** – **כבוד מייסראל**: hebr. (k^ebôd mijjísrá'el), sammenblanding af **כבוד מייסראל** (kâbôd mijjísrá'él) 'herligheden fra Israel', jf. 1 Sam 4, 21.22 i *Biblia hebraica*, og **כבוד יסראל** (k^ebôd jisrá'el) 'Israels herlighed', som anføres i *Tholuck*, s. 359,13-15, med henvisning til 1 Sam 4,21.22.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 14

◀ **שׁכְנָה s: שׁכְנָה** : (š^ekināh) el. (š^ekintāh), 'boen', 'det at bo', 'være til stede'. Ordet 'š^ekināh' anvendes i rabbinisk litteratur som betegnelse for Guds nærvær i tid og rum, når nærværet skal fremhæves. Tholuck anfører, at *Targum* (den aramaiske oversættelse af skrifter fra GT) bruger 'יהוה שׁכְנָה יהוה' ('Jahves boen') som omskrivning for Gud, *Tholuck*, s. 360,6-7. – **s:** seu (sive), lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 15

◀ **διαθηκαι Eph. 2, 12** : (diathēkai) 'pagter', Rom 9,4 i *Novum Testamentum graece*, jf. Ef 2,12, hvor ordet også forekommer i flertal i udtrykket 'forjættelsens pagter'. Jf. *Tholuck*, s. 360,30-31.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 16

◀ **λατρεία = עבֹדָה** : (latreía) 'tempeltjeneste', 'gudstjeneste', Rom 9,4 i *Novum Testamentum graece*, og den hebr. ækvivalent ('^abôdāh). Jf. *Tholuck*, s. 361,3-5, hvor der henvises til 2 Mos 35,24 og 30,17.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 17

◀ **επιπτειν = נָפַל** : (ekríptein) 'falde ud', 'falde om', her i betydningen 'slå fejl', 'blive til skamme', Rom 9,6 i *Novum Testamentum graece*, og den hebr. ækvivalent (nāpal). Jf. *Tholuck*, s. 368,18-20, hvor det anføres, at *Septuaginta* gengiver נָפַל med ἐπιπτειν i Jos 21,45; 1 Kong 8,56 og 2 Kong 10,10 »von fehlschlagenden Versprechungen«.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 18

◀ **Af hvad P. her udvikler ... i Guds Viisdom** : excerpt af s. 370,19-34, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,7. – **Esau og Jacob**: Isaks og Rebekkas tvillingsønner, hvoraf Esau (362,32) var den førstefødte, jf. Rom 9,10-13. – **Calvinisten**: hentyder til, at calvinisterne tror på Guds absolutte, forudbestemte udvælgelse, jf. læren om prædestination (362,39). – **P.:** Paulus. – **indv:** indvortes. – **dec: absolutum:** decretum absolutum, lat. 'den absolutte beslutning'.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 19

◀ **det gl. T: teokratiske Indretning** : hentyder til det teokrati, der gør sig gældende i GT, dvs. den forfatnings- el. statsform, hvor al magt og myndighed ligger hos Gud.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 30

◀ **en Præfiguration** : et forudgående billede, forbillede.

I trykt udgave: Bind 18 side 361 linje 33

◀ **Nova sectio ab initio cap: 9 ... oblatam accepturi** : lat. 'Der er et nyt afsnit fra begyndelsen af kap. 9 og frem til kap. 10 og 11. Efter at frelsens vej, som blev erhvervet i kraft af Jesus, var blevet vist, manglede der nogle ting vedrørende de afgivne løfter til jøderne, hvorved de kunne håbe på sikker besiddelse af den guddommelige nåde. Her er følgende af betydning: 1) Disse løfter gælder ikke alle fødte jøder, men beror på ren og skær guddommelig nåde. 2) Denne guddommelige nåde gælder hedningerne, ja meget mere, den vil tilfalde dem lettere end jøderne pga. jødernes vantro. 3) Han tilføjer en gladere forhåbning, opfordrer til at nære håb om, at jøderne engang vil komme til en rigtigere forståelse og vende tilbage, så de kan modtage den frelse, de tilbydes'. Jf. *Tholuck*, s. 346f.

I trykt udgave: Bind 18 side 361m linje 1

◀ **i Pharaos Exempel** : i Rom 9,17.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 1

◀ **forsaavidt nemlig Adgang ... foreløbig Competence** : excerpt af s. 371,4-22, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,7. – **Theokratie:** 361,30.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 5

◀ **Okeanos** : i gr. mytologi verdenshavets gud og hersker; her i betydningen 'ocean', 'hav'.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 13

◀ **overskibet** : sejlet over.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 15

◀ **Hvad Billedet hentet fra Isaak ... kræver Modtagelsen** : hentyder til Rom 9,7. Delvis excerpt fra *Tholuck*, s. 374, 25-35. – **Isaak**: Isak, søn af Abraham, det israelitiske folks stamfader. – **Forjættelse kaldte ham tillive**: hentyder til beretningen i 1 Mos 18,1-15 om Guds besøg hos Abraham i Mamre og hans løfte om, at Sara skal føde Abraham en søn.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 16

◀ **istedetfor κατά ... εις ωρας** : excerpt af s. 374,19-21, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,9. – **κατά τον καιρον τουτου**: 'ved denne tid', Rom 9,9 i *Novum Testamentum graece*. – **הַיָּהוּהַ כְּעַתְּ הַזֶּה**: egl. הַיָּהוּהַ כְּעַתְּ הַזֶּה, hebr. (kā'et hajjāh) 'ved den levende tid', 1 Mos 18,10.14 i *Biblia hebraica*. – **LXX**: de 70, dvs. *Septuaginta* (365,14). – **κατά τ. κ. τουτου εις ωρας**: dvs. κατά τον καιρον τουτου εις ωρας, 'ved denne tid næste år', 1 Mos 18,10.14 i *Septuaginta*.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 22

◀ **rimeligst er at הַיָּהוּהַ ... redeunte** : excerpt af s. 374,21-23, i *Tholuck*. – **הַיָּהוּהַ**: hebr. (hajjāh) 'levende'. – **foem: gen**: foeminei generis, lat. 'i hunkøn'. – **hoc tempore ... redeunte**: lat. 'den levende dvs. tilbagevendende tid'.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 24

◀ **κοιτη ... כַּבְּדָה** : gr. (koítē) 'seng', 'samleje', Rom 9,10 i *Novum Testamentum graece*, og de hebr. ækvivalenter (š^ekābāh og miškāb), jf. artiklen »κοίτη«, pkt. 2 og 3, i *Bretschneider* bd. 1, s. 680, som har הַבְּדָה (š^ekābbāh) og כַּבְּדָה (miškāb).

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 27

◀ **μηνῆ = ἡμερῶν** : (ménē) 'skulle forblive', 'skulle stå fast', Rom 9,11 i *Novum Testamentum graece*, og den hebr. ækvivalent (מְדַמָּה, 'āmad). Jf. *Tholuck*, s. 378,13-14, som anfører betydningen »Bestand haben« for begge verber.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 28

◀ **Mal: 1, 3** : jf. *Tholuck*, s. 380,7, hvor henvisningen anføres i udlægningen af det gr. udtryk 'κατ' ἐκλογίην' (kat' eklogēn), 'om udvælgelse', i Rom 9,11 i *Novum Testamentum graece*. SKs udlægning af Mal 1,3 dækker 1,2-5 om Guds had til Edom (se næste kommentar) og kærlighed til Israel; i v. 3 siger Gud gennem profeten Malakias: »[jeg] hader Esau. / Hans bjergland gør jeg til ødemark, / jeg giver hans arvelod til ørkenens sjakaler.«

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 29

◀ **Edomiterne ... fra samme Stamfader** : Esau, Jakobs ældre tvillingebror, søn af Isak (362,16) er if. 1 Mos 36,9.43 stamfader til edomitterne, befolkningen i Edom, et land, der strækker sig fra sydenden af Det døde Hav til nordenden af Akababugten. Edom omtales hyppigt i GT som Juda riges allierede, konkurrent og fjende. Jf. G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch zum Handgebrauch für Studierende, Kandidaten, Gymnasiallehrer und Prediger*, 2. udg., bd. 1-2, Leipzig 1833-38 [1820], ktl. 70-71 (forkortet *Biblisches Realwörterbuch*); bd. 1, s. 345ff.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 32

◀ **μισειν ... »at hade«** : excerpt af s. 384,22-25, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,13. – **μισειν**: gr. (miseín) 'hade'. – **positive**: lat. 'i positiv betydning', dvs. med oprindelig betydning, grundbetydning. – **privative**: lat. 'i privativ betydning', med afsvækket betydning; μισειν betegner således her if. *Tholuck* »ein Minderlieben«.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 34

◀ **Ex: 33, 19** : 2 Mos 33,19, hvorfra Paulus citerer i Rom 9,15. – **Ex**: forkortelse for Exodus, gr. (éxodos) 'udgang', 'udvandring'; betegnelse for Anden Mosebog, der især handler om israelitternes udvandring fra Egypten.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 36

◀ **Moses sibi expetit ... illa verba dicens** : lat. 'Moses udbeder sig hans herlige tilsynekomst, og Jehova tilsiger ham den, mens han udtaler disse ord'. Excerpt af s. 386,36 - 387,1, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,15; 'apparitionem solennem' er SKs gengivelse af 'außerordentliche Erscheinung' hos Tholuck. Der hentydes til 2 Mos 33,18, hvor Moses siger til Gud: »Lad mig dog se din herlighed!« – **Jehova**: Guds navn i GT; egl. Jahwæh eller – som det ofte gengives – Jahve. Da jøderne ikke måtte udtale Guds navn, blev de fire konsonanttegn JHWH i den hebr. tekst forsynet med vokaltegnene fra 'Adonāj (med e i stedet for a), der på hebr. betyder Herren, for at minde læseren om, at der i stedet for Jahwæh skulle læses 'Adonāj; deraf læsemåden Jehova.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 36

◀ **Pharao** : Farao, egyptisk konge, jf. Rom 9,17.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 38

◀ **Apostlen vil anføre ... Synoden i Dortrecht.**) : excerpt af s. 389,23 - 390,8, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,17. – **6 Plager**: sigter til beretningen om de første seks af de ti plager, som Gud lod ramme Egypten, fordi Farao ikke ville lade israelitterne forlade landet: vand, der blev til blod, frøer, myg, fluer, kvægstæb og bylder, 2 Mos 7,14-9,12. – **v. 22**: Rom 9,22; henvisningen skyldes Tholuck. – **Synoden i Dortrecht**: Dordrechter Synoden, første og eneste generalsynode for alle de calvinske og reformerte kirker, afholdt i Dordrecht i Holland fra nov. 1618 til maj 1619 for at få bilagt striden om prædestination, dvs. læren om Guds evige forudbestemmelse af hvert enkelt menneskes frelse el. fortabelse, og for at få den rene calvinske lære fastlagt. Tholuck henviser til akterne fra synoden, som blev udg. i 1620.

I trykt udgave: Bind 18 side 362 linje 39

◀ **Det er for øvrigt ... ikke lade det vandre** : excerpt af s. 391,37 - 392,3, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,17.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 10

◀ **Man maa ogsaa huske paa ... tilbage til Aarsagen** : excerpt af s. 396,32-38, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,17. – **forhærdede sig selv**: jf. 2 Mos 8,15.28; 9,34. – **hans Hjerter blev forhærdet**: jf. 2 Mos 7,13.22; 8,15; 9,7.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 16

◀ **Origenes Udvikling ... Torne paa den anden.**« : excerpt af s. 397,20 - 398,9, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,18. SK gengiver dog kun en del af Origenescitatet, s. 397,29-36, som Tholuck briger på ty. fra *De principiis* (lat. *Om grundlærdommene*) 3. bog, kap. 1, Origenes' dogmatik. – **Origenes**: (o. 185 - o. 255), kirkefader, leder af Alexandriaskolen 202-31, afsat pga. anklage for kætteri; han er den første, der har arbejdet tekstkritisk med GT, han udarbejdede kommentarer til flere af de bibelske skrifter, herunder til Romerbrevet, og han er den første, der har skrevet en dogmatik.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 20

◀ **σκληρυνει** : gr. (sklērynei) 'forhærder', Rom 9,18 i *Novum Testamentum graece*, jf. *Tholuck*, s. 398,32-37.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 28

◀ **det foregaaende μισειν** : 362,34.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 29

◀ **ךַתַּחַבְּרָה ... דִּיעֲתַרְשָׁא** : excerpt af s. 392,14-15, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,17. – **ךַתַּחַבְּרָה**: hebr. (hæ'æmadtikā) 'jeg har ladet dig bestå', 2 Mos 9,16, hvorfra Paulus citerer i Rom 9,17. – **דִּיעֲתַרְשָׁא**: gr. (dietērēsa) 'jeg har ladet [dig] bestå'. – **LXX habent**: lat. 'Septuaginta har'; om LXX, 365,14. *Septuaginta* har dog ikke διετήρησα, som anført af SK, men διετηρήθη (dietērēthēs, 'du er blevet bevaret'), som oplyst af Tholuck.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 32

◀ **ὡς ενδειξωμαι** : gr. (hópōs endeixōmai) 'for at jeg ville vise', Rom 9,17 i *Novum Testamentum graece*, jf. *Tholuck*, s. 393f.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 33

◀ **יְחִי־תְּכַחֲמֶנִּי** : hebr. (har'otækā 'æt-koḥî) 'vise dig min magt', 2 Mos 9,16 i *Biblia hebraica*. Paulus citerer fra 2 Mos 9,16 i Rom 9,17.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 33

◀ **ut faciam te videntem ... potestas mea** : lat. 'for at jeg kan få dig til at se min magt, dvs. for at jeg kan lade dig erfare min magt, for at min magt kan blive åbenbar ud fra dit tilfælde'.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 33

◀ **וְאָמַרְתִּי ... וְיָרַח לְכָל** : hebr. 'og for at forkynde mit navn over hele jorden', 2 Mos 9,16 i *Biblia hebraica*. Paulus citerer fra 2 Mos 9,16 i Rom 9,17.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 36

◀ **הַפְּקָה** : hebr. (hiqšāh) 'forhærdet', ækvivalent til det gr. σκληρυνει (363,28), jf. *Tholuck*, s. 398,34, i kommentaren til Rom 9,18.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 37

◀ **Orientalerne opfattede Gud ... αφορμητικως** : excerpt af s. 395,7-21, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,18. – **συγχωρητικως**: gr. (synchōrētikōs) 'koncessivt', 'indrømmende'. – **αφορμητικως**: gr. (aphormētikōs) 'kausalt', 'begrundende'.

I trykt udgave: Bind 18 side 363 linje 38

◀ **ὁ θεος ... τον λαον** : gr. 'Gud har blindet og forstenet folket'; synes at være SKs egen gr. parafrase af Es 6,10, formentlig på grundlag af Joh 12,40 i *Novum Testamentum graece*: »Τετύφλωκεν αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ πεπώρωκεν αὐτῶν τὴν καρδίαν« (»Han [Gud] har blindet deres [folkets] øjne og forstenet deres hjerte«), der er angivet som et citat fra Esajas. I *Tholuck*, s. 397,17, i kommentaren til Rom 9,18, henvises der til Joh 12,40 i forbindelse med Es 6,10. Såvel *Biblia hebraica* som *Septuaginta* har en anden version af samme indhold.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 1

◀ **P.** : Paulus.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 4

◀ **ελεειν** : gr. (eleeín), 'føle medlidenhed', Rom 9,15 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 9

◀ **ελεος** : gr. (éleos) 'medlidenhed'.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 12

◀ **σκληρυνειν** : 363,28.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 17

◀ **μισειν** : 362,34.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 17

◀ **πλασμα ρη** : gr. (plásma) 'det, der er formet', Rom 9,20 i *Novum Testamentum graece*, og Es 29,16 i *Septuaginta*, hvorfra Paulus citerer i Rom 9,20; hebr. (jæšær) 'det, der er formet', Es 29,16 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 19

◀ **יֹזֵר** : hebr. (jôšer) 'den, der formede', 'pottemageren', Es 29,16 (se foregående kommentar) i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 20

◀ **πηλος ρη** : gr. (pēlós) 'ler', Rom 9,21 i *Novum Testamentum graece*, og Es 45,9 i *Septuaginta*, som Paulus spiller på i Rom 9,21; hebr. (homær) 'ler', Es 45,9 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 21

◀ **κατηρτισμενα** : gr. (katērtisména) 'dannet', Rom 9,22 i *Novum Testamentum graece*. Jf. *Tholuck*, s. 406ff.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 22

◀ **Nogle ... reent mediant ... »fertige, egnede til** : excerpt af s. 407,2 - 408,2, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,22. – **mediant**: refererer til den verbale diatese el. hovedform 'medium' i gr. gram., der ofte skal angive en (overvejende) reflektiv betydning, dvs. at den handling, der udgår fra subjektet, virker ind på det el. ligger inden for dets interessesfære. – **τελικως**: gr. (telikōs) 'finalt'. – **εκβατικως**: gr. (ekbatikōs) 'resultativt'. – **Act**: Acta, lat. titel for Apostlenes Gerninger. – **οσοι ησαν τεταγμενοι**: gr. (hōsoi ēsan tetagménoi) 'alle, som var bestemt', nemlig til evigt liv, ApG 13,48 i *Novum Testamentum graece*. – **υλικως**: gr. (hylikōs) 'materialt'. – **διατακτικως**: gr. (diataktikōs) 'jussivt' (befalende). – **οι προγεγραμμενοι ... το κριμα**: gr. 'de, som det på forhånd var skrevet om, at de skulle rammes af denne dom', Jud 4 i *Novum Testamentum graece*. – **»fertige, egnede til** : *Tholuck* har »fertig, geeignet«, s. 408,2.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 22

◀ **At in illo loco Hoseæ ... populum meum vocabo** : lat. 'Men på dette sted hos Hoseas er talen ikke om hedningerne, men om det israelitiske folk. Hoseas giver løfte om Guds nåde: I, som engang har været troløse, dyrket afguder og derfor blevet afskyet af Jehova, I vil engang vende tilbage til dyrkelsen af Jehova. Så snart I vender tilbage, vil I også komme tilbage under Jehovas nåde. Men ordene er ikke skrevet klart: Jeg vil forbarme mig over det, som jeg ikke tidligere har vist barmhjertighed, det folk, som ikke er mit folk, vil jeg dog kalde mit folk'. Den første sætning er excerpt af s. 410,20-22, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,25. Stedet hos Hoseas er 2,25 (if. tællingen i *Biblia hebraica* el. 2,23 if. tællingen i *Septuaginta*), som Paulus citerer fra i Rom 9,25. Hoseas var profet i det israelitiske nordrige i midten af det 8. årh. f.Kr. og regnes til de tolv små profeter i GT. Om Jehova, 362,36.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 34

◀ **ηγαπημενην ... at forbarme sig over** : excerpt af s. 410,11-17, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,25. – **ηγαπημενην**: gr. (ēgapēmēnēn) 'den elskede', Rom 9,25 i *Novum Testamentum graece*, og Hos 2,23 (se foregående kommentar) i *Septuaginta*. – **exstat in textu heb**: lat. 'der står i den hebr. tekst'. – **החנה**: hebr. (ruhāmāh) 'fundet barmhjertighed', Hos 2,1.25 i *Biblia hebraica*. – **ελεημενην**: gr. (eleēmēnēn) 'den, som finder barmhjertighed', 1 Pet 2,10 i *Novum Testamentum graece*. – **אהב**: hebr. (riḥam) 'elske' og 'forbarme sig'.

I trykt udgave: Bind 18 side 364 linje 41

◀ **det Naadevalg, hvorved Jøderne vare blevne til det, de vare** : henviser til Guds udvælgelse af og pagtslutning med Abraham, jødernes stamfader, og til pagtslutningen ved Sinaj, hvor Gud binder sig til Israel som dets Gud og binder folket til sig som sit udvalgte folk, jf. 2 Mos 19 og 24; if. 2 Mos 33,12-19 skyldes det Guds frie nåde, at han begunstiger Israels folk frem for alle andre folk på jorden. Jf. også Rom 4 og *Tholucks* indledning hertil: »Der Ap. [Apostel, dvs. Paulus] weiset zur mehreren Bekräftigung der christlichen Rechtfertigungslehre in den Augen der Juden nach, daß der Grund der Gnaden-Erweise Gottes im A. [Alten] B. [Bunde] nicht weniger als im Neuen B. von *Seiner* Seite freie Gnade, von Seiten der *Menschen* Glaube war«, *Tholuck*, s. 108.

I trykt udgave: Bind 18 side 364m linje 3

◀ **Stedet refererer sig ... den messianske Herlighed** : excerpt af s. 410,31 - 411,1, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,26. – **Stedet**: Hos 1,10 if. tællingen i *Septuaginta* (således anført i *Tholuck*) el. Hos 2,1 if. tællingen i *Biblia hebraica*, hvorfra Paulus citerer i Rom 9,26.

I trykt udgave: Bind 18 side 365 linje 4

◀ **καλεισθαι er ofte = at være κρη** : excerpt af s. 411,5-6, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,26. – **καλεισθαι**: gr. (kaleísthai) 'kaldes', Rom 9,26 i *Novum Testamentum graece*, i citatet fra Hos 1,10 el. 2,1 (se foregående kommentar). – **κρη**: hebr. (nikrā) 'råbes', 'udråbes', 'kaldes'.

I trykt udgave: Bind 18 side 365 linje 9

◀ **Non loquitur propheta ... in καταλειμα** : lat. 'Profeten taler ikke om den messianske tid, men om det politiske nederlag, og han udtaler, at kun ganske få skal slippe uskadte som følge af Jehovas meget store nåde; hvad det er for en ulykke, kommer han ikke nærmere ind på. Eftertrykket skal søges i ordet καταλειμα'. – **καταλειμα**: gr. (katáleima) egl. καταλειμμα (katáleimma) 'en rest', Rom 9,27 i *Novum Testamentum graece* og Es 10,22 i *Septuaginta*, hvorfra Paulus citerer.

I trykt udgave: Bind 18 side 365 linje 10

◀ **hebr. exstant ... λογον decretum** : lat. 'I den hebr. tekst står der: Tilintetgørelsen blev besluttet, den fór hærgende frem, bragte retfærdighed, thi Jehova vil gennemføre tilintetgørelsen, domfældelsen, på jorden. Men Paulus har ikke fulgt teksten, men οι ο'. Der står i den hebr. tekst יליך tilintetgørelse [som kommer] af כלל [der betyder] 1) blev fuldendt 2) blev tilintetgjort. Piel fuldførte sagen, tilintetgjorde noget;

derfor er tilintetgørelse den oprindelige betydning, men Septuaginta antog den anden betydning af ordet og gengav det med λογον'. SKs egen eksegese til Rom 9,28, hvor Paulus citerer fra Es 10,22; jf. Tholucks ty. gengivelse af Es 10,22: »Die Zerstörung ist beschlossen, sie strömt daher Gerechtigkeit bringend (...), denn der Herr übt Vertilgung und Strafgericht im ganzen Lande«, s. 412,8-11. – **Jehova:** 362,36. – **P.:** Paulus. – **oi o':** gr. (hoi o, dvs. hoi hebdomēkonta, idet taltegnet o' betegner 70), 'de 70', dvs. *Septuaginta*, den gr. oversættelse af GT. If. Ariteasbrevet skulle oversættelsen være foretaget af 72 jødiske lovkyndige i løbet af 72 dage i Alexandria (o. 250 f.Kr.); senere blev tallet afrundet til 70. – **כְּלִיּוֹן:** egl. כְּלִיּוֹן, hebr. (killājôn) 'tilintetgørelse', Es 10,22 i *Biblia hebraica*; jf. *Tholuck*, s. 412,13-16: »Das hebr. כְּלִיּוֹן nahmen die LXX. wahrscheinlich in der Bedeutung 'Beschluss, Festsetzung.' In dieser Bedeutung steht das Subst. [Substantiv] כְּלִיּוֹן 1 Sam. 20, 33., das Verbum 1 Sam. 20, 7. 9. Esth. 7, 7.« – **כְּלִיּוֹן:** hebr. (kālāh, her som verbum); hvad de anførte betydninger angår, jf. artiklen »כְּלִיּוֹן« i W. Gesenius *Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum in Veteris Testamenti libros*, Leipzig 1833, ktl. 72 (forkortet *Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum*), s. 483. – **Piel:** bøjningsform i hebr. gram., der tillægger et verbum intensiv el. kausativ betydning. – **λογον:** gr. (lógon) 'ord'; jf. *Tholuck*, s. 399, hvor ordet gengives med 'Beschluss'.

I trykt udgave: Bind 18 side 365 linje 14

◀ **סִטְטֵמְנֹוּ חֶרֶץ ... beslutte** : excerpt af s. 412,24-30, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,28. – **סִטְטֵמְנֹוּ:** gr. (syntémnō) 'beskærer, forkorter', 'afslutter', 'beslutter', Rom 9,28 i *Novum Testamentum graece* og Es 10,22 i *Septuaginta*, hvorfra Paulus citerer. – **חֶרֶץ:** hebr. (ḥāraṣ) 'beslutte', 'skynde sig med'.

I trykt udgave: Bind 18 side 365 linje 21

◀ **Sermo est ... quodnam incertum est** : lat. 'I den hebr. tekst tales der om en eller anden krig, men det er uvist hvilken'. Der sigtes til Es 1,9, som Paulus citerer i Rom 9,29.

I trykt udgave: Bind 18 side 365 linje 22

◀ **Dog staaer dette Sted af Es. ... opleve Frelsen** : excerpt fra s. 413,24-28, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 9,29. – **dette Sted af Es.:** Es 1,9 (se den foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 18 side 365 linje 23

◀ **יְהוָה צְבָאוֹת** : hebr. (j^ehowāh ṣ^ebā'ōt) 'Hærskarers Jehova', dvs. 'Hærskarers Jahve' el. – som det gengives i da. oversættelser – 'Hærskarers Herre', Es 1,9 i *Biblia hebraica*; om 'Jehova', 362,36. Jf. *Tholuck*, s. 413,33-34, hvor udtrykket gengives med »Gott der Heerschaaren«.

I trykt udgave: Bind 18 side 365 linje 27

◀ **hæc verba ... quod deum cognoscebant** : lat. 'Disse ord kan man ikke læse noget sted i Det Gamle Testamente; stedet er sammensat af to bibelsteder: 28,16: i Zion lagde jeg (Jehova) en grundsten, en prøvet sten, en hjørnesten, kostbar og velformet, og den, der tror på den, skal ikke flygte. 8,14: Jehova skal være et tilflugtssted, ligeledes en anstødssten og en klippe, som hver af de to riger skal støde mod. Det første sted har et historisk indhold, det vedrører en krigerisk tid, hvor jøderne trues af krig med Assyrien. Profeten misbilliger det politiske parti, som i modstrid med loven ville indgå en pagt med Egypten mod Assyrien, han forbyder flugt til Egypten, men råder til at nære tillid til kong Hizkija, en konge, som har givet beviser på sin fromhed og tapperhed; det er derfor godt, at denne sten blev lagt. – Det andet sted. Der tales om Jehova, men på hvilken måde en anstødssten? Fordi jøderne ofte vendte sig fra Jehova og som følge deraf måtte lide straf, og den var så meget desto strengere, som de jo kendte Gud'. – **V. T:** Vetus Testamentum, lat. Det Gamle Testamente. – **28, 16:** Es 28,16, hvorfra Paulus citerer i Rom 9,33; jf. Tholucks ty. overs.: »Siehe, ich habe in Zion einen Grundstein gelegt, einen bewährten, einen Eckstein, kostbar und fest gegründet; wer ihm traut, darf nicht fliehen«, *Tholuck*, s. 402. – **Zione:** bruges i GT dels som navn på et sted i Jerusalem, dels som betegnelse for selve byen Jerusalem. – **8, 14:** Es 8,14, hvorfra Paulus også citerer i Rom 9,33; jf. Tholucks ty. overs.: »Er (...) wird seyn zum Zufluchtsort, aber auch zum Stein des Anstoßes, ein Felsenstück zum Straucheln für die beiden Reiche«, *Tholuck*, s. 403. – **Jehova:** 362,36. – **Judæis cum Assyria bellum imminēbat:** sigter til, at Juda, det israelitiske sydrige, if. GT under kong Hizkija (o. 726-697 f.Kr.) med støtte fra Egypten deltog i et oprør mod Assyrien o. 705 f.Kr.; Hizkijas far, kong Akaz (o. 741-726 f.Kr.), havde for at undgå krig med assyrerne pantsat landet til Tiglat-Pileser III. Profeten Esajas (367,13) var en voldsom modstander af denne alliance med Egypten. Da assyrerkongen Sankerib nu rykker frem mod Juda og belejrer Jerusalem i 701 f.Kr., overgiver Hizkija sig ikke, men sætter sin lid til Gud, som derfor frelser Jerusalem på mirakuløs vis og lader den assyriske hær gå til grunde; Hizkija må dog betale en stor tribut til Sankerib for sin frihed. Herefter fjerner Hizkija alle de offerhøje og udrydder al den afgudsdyrkelse, som hans far havde ladet indføre som en følge af pantsætningen til Tiglat-Pileser, og han reformerer kulten ved templet i Jerusalem. Han blev i eftertiden betragtet som en frelserskikkelse. – **Alter locus:** dvs. Es 8,14. Den historiske baggrund er her den krig med assyrerne, der truer Juda under kong Akaz, hvor Akaz ikke vil sætte sin lid til Gud for at vinde krigen, men i stedet søge at undgå krig ved at indgå aftale med Tiglat-Pileser III (se ovenfor).

◀ Joel 3, 5 ... Messiae Ankomst : excerpt fra s. 430,28-29, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 10,13. Paulus citerer her fra Joel 3,5.

I trykt udgave: Bind 18 side 366 linje 35

◀ **Jøderne kunde ... var dem ikke forkyndt** : excerpt fra s. 430,34-35, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 10,14.

I trykt udgave: Bind 18 side 366 linje 37

◀ **i en zirlig Sorites** : *Tholuck* har »in einem begeisterten Sorites«, s. 431,12-13. En 'sorites' er den sofisme (spidsfindighed), der stiller spørgsmålet, hvor mange korn der skal til at danne en dyng, og i logikken en kædeslutning.

I trykt udgave: Bind 18 side 366 linje 39

◀ **Es. 52, 7. alius sensus ... doctoris christiani** : lat. 'Es 52,7. Meningen [er] en anden. Dér er der tale om elendigheden i det babyloniske eksil, og derefter oprejses folket gennem trøst, og der gives løfter om hjælp og om tilbagevenden til fædrelandet, en tilbagevenden, der skildres som nutidig, og der kundgøres profeter, som forkynder tilbagevenden. I nærværende bibelsted er disse profeter den kristne lærers apostle'. Paulus citerer fra Es 52,7 i Rom 10,15. – **exilii babilonici**: sigter til den babyloniske konge Nebukadnesars deportation i 598 og 587 f.Kr. af indbyggere i Juda til Babylon; eksilet i Babylon skildres i Es 40-55 som et fangenskab med fornedrelse og lidelser under babylonisk tyranni. – **n. l.**: *nostro loco*, lat. 'på vort sted'.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 8

◀ **Es. 53, 1. Esaias conqueritur ... prophetarum attendere** : lat. 'Es 53,1. Esajas klager over israeliternes vantro, de ville nemlig ikke give agt på Guds lære og apostlenes, dvs. profeternes trusler'. Paulus citerer fra Es 53,1 i Rom 10,16. – **Esaias**: Esajas, profet i Juda, det israelitiske sydrige, virkede fra o. 745 - o. 701 (365,28), tilskrives Esajas' Bog og regnes som den største af profeterne i GT.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 13

◀ **מִי אָחַד הִשְׁמָעְתָּ לִּי ... etiam Joh: 12, 38** : מִי אָחַד הִשְׁמָעְתָּ לִּי af *שמע* dette sted citeres også i Joh 12,38. – **מִי אָחַד הִשְׁמָעְתָּ לִּי**: hebr. (mî hæ'æmîn lišmuātenû) 'hvem troede det, vi hørte', Es 53,1 i *Biblia hebraica* (se foregående kommentar); מִי אָחַד er fejlvokaliseret for *שמע* – מִי אָחַד: fejl for *שמעו*, hebr. (š'ēmû'āh) 'det hørte, budskab', jf. *Tholuck*, s. 423. – **Joh: 12, 38**: her citeres der også fra Es 53,1; jf. *Tholuck*, s. 433,13-14.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 15

◀ **ψ 19, 5. est hymnus ... per totam terram exit** : 'Sl 19,5. Det er en hymne, som beretter om Guds herlighed, således som den kommer til syne i de fysiske ting. 'Dag bringer budskab til dag, og nat videregiver viden til nat. Skønt de hverken har ord eller tale, og deres røst heller ikke høres, så vil deres røst dog gå ud til hele jorden.' – **ψ**: gr. 'psi', gængs forkortelse for Salme (i datidens retskrivning Psalme). Paulus citerer fra Sl 19,5 i Rom 10,18.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 17

◀ **εις πασαν γην hyperbolice** : gr. (eis pásan gēn) 'over hele jorden/hele verden', Rom 10,18 i *Novum Testamentum graece*, som dog har den bestemte artikel τήν foran γήν, og Sl 19,5 (se foregående kommentar), dvs. 18,5 i *Septuaginta*. – **hyperbolice**: lat. hyperbolisk, overdrevent, alt for stærkt udtrykt, som fx her 'over hele verden' i stedet for 'til mange mennesker'.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 22

◀ **ita et Philo de lege: ... της οικουμένης εφθασε** : excerpt på lat. af s. 425,15-19, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 10,18. – **ita Philo de lege**: lat. 'Således siger også Filon om loven'. – **Philo**: el. Filon, gr.-jødisk filosof (o. 25 f.Kr. - o. 50 e.Kr.), f. i Alexandria, hvor han tilhørte de ledende kredse inden for den store jødiske menighed. – **αχρι των τερματων ... εφθασε**: gr. »den kom først til jordens/verdens ende«, citat fra 2. bog i Filons *De vita Mosis*; SK forkorter og ændrer citatet, der i *Tholuck* lyder: »τ. νόμων τὸ κλέος, οὐς ἀπολέλοιπε, διὰ πάσης τ. οικουμένης πεφοιτηκός, ἄχρι καὶ τῶν τῆς γῆς τερμάτων ἐφθαχεν« (»Ryet om lovene, han [Moses] gav, har bevæget sig hele jorden rundt og er kommet først til verdens ende«).

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 22

◀ **εγνω** : gr. (égnō) 'forstod/har forstået', Rom 10,19 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 24

◀ **tager Tholuck det intransitiv ... underrettet.**«? : *Tholuck*, s. 436,2-4: »Am gerathensten möchte es seyn, das ἔγνω intransitiv zu nehmen 'war Israel nicht unterrichtet?' Dann wäre es einigermaßen dem μη οὐκ ἤκουσαν ['har de da ikke hørt?', v. 18] entsprechend.«

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 24

◀ **Deut. 32, 21. Moses ... ideo alio sensu** : lat. '5 Mos 32,21. I sin sidste tale følger Moses trusler til løfterne og siger: De har ægget min ζηλοτυπιαν ved at knytte sig til en gud, som ikke er en gud, dvs. afguder, derfor vil jeg ægge jeres ζηλοτυπιαν ved at støtte et folk, som ikke er mit folk, men et fremmed folk, dvs. ved at tildele det sejr over israelitterne. Han taler ikke om det messianske rige og om optagelsen af hedninger i det, men om sejre, og det står derfor i en anden betydning'. Paulus citerer fra 5 Mos 32,21 i Rom 10,19; jf. *Tholuck*, s. 436. – **Deut.:** 366,12. – **ζηλοτυπιαν:** gr. (zēlotypían) 'skinsyge', 'nidkærhed'; ordet forekommer i verbalformen παραζηλώω (parazēlóō, 'vække skinsyge', 'gøre nidkær') i Rom 10,19 i *Novum Testamentum graece* og i 5 Mos 32,21 i *Septuaginta*. – **sc:** scilicet, lat. 'dvs.'

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 27

◀ **אֶעְבְּרָא בְּלֹאֵי אֶקְיִימָא ex קִנְיָא ... provocavit** : אֶעְבְּרָא בְּלֹאֵי אֶקְיִימָא af קִנְיָא 'jeg vil ægge' piel 'udfordrede til vrede'. – **אֶעְבְּרָא בְּלֹאֵי אֶקְיִימָא:** hebr. ('aqrî'em b'lo'-'ām) 'jeg vil ægge deres vrede med et ikke-folk', 5 Mos 32,21 (se foregående kommentar) i *Biblia hebraica*. Jf. *Tholuck*, s. 436,23. – **קִנְיָא:** egl. קִנְיָא (piel perfektum), hebr. (qinne') 'være skinsyg', 'ægge (en andens) vrede'. – **piel:** 365,14.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 35

◀ **ευρεθη η̄ ψη̄τῑ** : gr. (heuréthēn) 'jeg blev fundet', 'jeg var at finde', Rom 10,20 i *Novum Testamentum graece* og i Es 65,1 i *Septuaginta*; hebr. (nidraštî) 'jeg blev opsøgt', Es 65,1 i *Biblia hebraica*, jf. *Tholuck*, s. 437,12-15. Paulus citerer fra Es 65,1 i Rom 10,20.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 37

◀ **נִמְצְאָתִי pro Hitpoel: inveniendum prae bui me** : נִמְצְאָתִי i stedet for hitpoel: 'jeg lod mig finde'. – **נִמְצְאָתִי:** hebr. (nimše'tî) 'jeg blev fundet', Es 65,1 (se foregående kommentar) i *Biblia hebraica*, jf. *Tholuck*, s. 437. – **Hitpoel:** bøjningsform i hebr. gram., der tillægger et verbum reflektiv betydning.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 37

◀ **ζητειν, επερωταω = בקשׁ וּשְׂאֵל** : gr. (zēteín) 'søge', (eperotáō) egl. επερωταω (eperotáō) 'spørge (efter)', ækvivalenter til de to hebr. ord שְׂאֵל (šā'al) og בקשׁ (biqqeš), Rom 10,20 i *Novum Testamentum graece* og Es 65,1 (367,37) i hhv. *Septuaginta* og *Biblia hebraica*. Jf. *Tholuck*, s. 437,29-32.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 39

◀ **אֶל־עַיִן פְּרַשְׁתִּי כָּל־הַיּוֹם סוֹרֵר יְדִי** : hebr. 'jeg rakte mine hænder ud hele dagen mod et genstridigt folk', Es 65,2 i *Biblia hebraica*. Paulus citerer fra Es 65,2 i Rom 10,21. פְּרַשְׁתִּי er fejlvokaliseret for פְּרַשְׁתִּי og יְדִי for יְדִי.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 40

◀ **αντιλεγειν ... מוֹרָה v. סוֹרֵר** : αντιλεγειν 'om det genstridige folk' מוֹרָה el. סוֹרֵר. – **αντιλεγειν:** gr. (antilégein) 'tale imod, modsige', 'være genstridig', Rom 10,21 i *Novum Testamentum graece* og Es 65,2 (se foregående kommentar) i *Septuaginta*. Og de to hebraiske ækvivalenter (moræh) og (sôrer) i betydningen 'være genstridig'; סוֹרֵר forekommer i Es 65,2 i *Biblia hebraica*. – **v.:** vel, lat. 'eller'.

I trykt udgave: Bind 18 side 367 linje 41

◀ **μη ουκ η̄κουσαν?** : gr. (mē ouk êkousan) »har de da ikke hørt?« Rom 10,18 i *Novum Testamentum graece*. Jf. *Tholuck*, s. 434,34.

I trykt udgave: Bind 18 side 367m linje 2

◀ **P. verba Esaiæ ... eos ego ad me vocavi** : lat. 'Paulus udlægger Esaias' første ord til at gælde hedningerne. Alt, hvad Esajas sagde, drejede sig imidlertid om jøderne, og det skulle forstås således: Jeg har været meget velvillig stemt over for israelitterne, for mens de vendte sig til andre guder, kaldte jeg dem til mig'. Jf. *Tholuck*, s. 437,4ff. – **verba Esaiæ priora:** Es 65,1, som Paulus citerer fra i Rom 10,20. – **Esaiæ:** 367,13.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 1

◀ **1 Reg: 19, 10. Ibi sermo est ... 1' וַיִּבְקְשׁוּ אֶת־נַפְשׁוֹ** Kong 19,10. Dér er der tale om Jezabel, Akabs hustru forfølgelse; Esajas var flygtet bort til en hule ved Hebron, og han råbte til Gud og sagde: וַיִּבְקְשׁוּ אֶת־

יְשַׁבֵּן'. Paulus citerer fra 1 Kong 19,10 i Rom 11,3. – **Reg:** 361,3. – **Jesabelis:** el. Jezabel, datter af den fønikiske konge Etba'al, kong Akabs dronning, en ivrig dyrker af den kana'anæiske gud Ba'al (se følgende kommentar) og en forførende skikkelse, der forledte kongen til afgudsdyrkelse. – **Achabi:** el. Akab, konge af det israelitiske nordrige (874-51 f.Kr.), i GT betragtet som en forbryderisk og ugudelig konge, fordi han pga. sin dronning indførte dyrkelsen af Ba'al i Israel. – **Esaias:** forvekslet med Elias, profet i det israelitiske nordrige i det 9. årh. f.Kr., tog under kong Akab kampen op mod dyrkelsen af Ba'al og for Jahve (362,36) som den eneste Gud. – **Hebronem:** Hebron er en by o. 30 km syd for Jerusalem, her forvekslet med Horeb; 1 Kong 19 handler om Elias' flugt til Horeb, hvor han overnatter i en hule, og om Guds åbenbaring for Elias på Horebs bjerg, det samme som Sinajs bjerg i Sinajs ørken. – **וַיִּשְׁאָלוּ וַיִּבְקְשׁוּ:** hebr. (waj^ebaq^ešū 'æt-napšî) 'og de søgte min sjæl' el. 'og de stræbte mig efter livet', 1 Kong 19,10 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 6

◀ **Baal ɔ: dominus ... conceptivam esse conjunctam** : lat. 'Baal, dvs. herre, var en fønikisk gud, som babylonierne også kalder βασιλευς ουρανου = Molok מלך. Bel omtales af Daniel. Af romerne og grækerne kaldtes han Hercules Tyrius. Gennem denne gud blev solens magt, dvs. dens livgivende kraft, klargjort, for de gamle mødtes for at dyrke solen, der var fremstillet som skaberen. Til denne gud i hankøn føjede fønikerne gudinden Baaltis dvs. Astarte-Aphrodite, der er billedet på månen eller jorden, dvs. den undfangende kraft, for månen får sit lys fra solen og kræfterne i jorden kaldes frem af solens varme. Hvad er meningen med at bruge femininum? Nogle underforstår εικων, hvad der forekommer vilkårligt, andre mener, at dette køn er brugt for at vanære guden og angive, at det er en uægte gud. Paulus tænkte snarere på gudinden Baaltis, der i oldtiden var det ofte almindeligt at lade en gud og gudinde forene sig, af denne pardannelse opstår der så en ny gud, som er ανδρογυνος, hvilket viser, at evnen til at avle og undfange er forbundet med hinanden'. Delvis excerpt af s. 443,27 - 445,17, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,4. – **Baal:** el. Ba'al, 'herre', kana'anæisk (vestsemitisk) regn-, torden- og frugtbarhedsgud. – **deus Phoenicum:** jf. *Tholuck*, s. 443,26-27, hvor det oplyses, at Ba'al »war der Name, welchen die Phöniker der Sonne gaben, die sie als männlichen Gottheit verehrten«. – **βασιλευς ουρανου:** gr. (basileús ouranóu) 'himlens konge'; kilden har ikke kunnet identificeres, jf. dog Winer *Biblisches Realwörterbuch* (362,32) bd. 1, s. 138, hvor det oplyses, at fønikierne kaldte solen »μόνον ούρανοῦ κύριος« (»himlens ene herre«). – **Molok:** gr. form for hebr. Molæk, en hånlig forvanskning af Mælæk (se nedenfor); den gud, israelitterne ofrede børn til i Tofet i Hinnoms dal syd for Jerusalem, undertiden identificeret med Ba'al, jf. *Tholuck*, s. 443,27-28: »Sie [fønikierne] nannten sie auch 'Moloch' oder 'König'.« – **מלך:** hebr. (mælæk) konge. – **Bel:** betegnelse for den babyloniske gud Marduk og den akkadiske form for Ba'al, jf. »Bel og Dragen«, den sidste af de tre tilføjelser til Daniels Bog, et af de gammeltestamentlige apokryfe skrifter, der er polemisk vendt mod dyrkelsen af Bel. Jf. også Winer *Biblisches Realwörterbuch* bd. 1, s. 138. – **Hercules Tyrius:** Herkules (gr. Herakles), gr.-rom. hero og skytsgud, om hvem der fortælles en lang række kæmpesagn; Herkules (el. Herakles) fra Tyrus er omtalt i 2 Makk 4,19-20, jf. Winer *Biblisches Realwörterbuch* bd. 1, s. 564. Om identifikationen af Herkules af Tyrus med Ba'al, jf. Winer *Biblisches Realwörterbuch* bd. 1, s. 138, og Gesenius *Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum* (365,14), s. 162. – **gen: masc:** generis masculini. – **vis solis:** jf. Winer *Biblisches Realwörterbuch* bd. 1, s. 138: »Gewöhnlich hält man ihn [Baal] für die Sonne, als Princip der befruchtenden Naturkraft«. – **Astarten:** gudinde, der er knyttet til den kana'anæiske gud Ba'al. I GT optræder hun oftest i flertalsform og kun få gange i entalsform som Astarte. Jf. *Tholuck*, s. 445. – **αφροδιτη:** gr. (aphrodítē) 'elskov, ynde' el. Afrodite, gr. kærlighedsgudinde (rom. Venus); Astarte er undertiden blevet identificeret med Afrodite og Venus, jf. Winer *Biblisches Realwörterbuch* bd. 1, s. 125. – **εικων:** gr. (eikōn) 'billede', 'gudebillede'; hentyder måske til, at Ba'al blev fremstillet som en billedstøtte, der blev tilbedt, jf. *Tholuck*, s. 444,7ff. Pointen er den, at εικων er fem., så når Ba'al optræder med den bestemte artikel i fem., skal dette forklares som en ellipse. – **ανδρογυνος:** gr. (andrógynos) 'tvekønnet'; henviser til, at Ba'al muligvis var en androgyn guddom (se følgende kommentar). Jf. *Tholuck*, s. 444,38.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 9

◀ **Sæpe LXX η Βααλ pro ο Βααλ ... Zeph: 1, 4** : lat. 'Septuaginta har ofte η Βααλ i stedet for ο Βααλ'. Excerpt af s. 443,28-32, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,4, som bringer henvisningerne til Hos 2,8; Jer 2,8; 19,5 og Sef 1,4. – **η Βααλ pro ο Βααλ:** gr. (hē Baal) for (ho Baal); η og ο er de gr. bestemte artikler i hhv. fem. og mask., hvilket viser, at Ba'al kan optræde både som en kvindelig og som en mandlig guddom (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 24

◀ **Es. 29, 10. in textu ... specialius verbum: πεποτιχεν** : lat. 'I teksten står der ikke εδωκεν, men det mere specielle verbum πεποτιχεν'. Excerpt af s. 447,5-8, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,8. – **εδωκεν:** gr. (édōken) 'gav', 'har givet', Rom 11,8 i *Novum Testamentum graece*, i citatet fra Es 29,10. – **πεποτιχεν:** gr. (pepótiken) 'har givet at drikke', 'udgydt', Es 29,10 i *Septuaginta*.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 26

◀ **κατανυξις ex κατανυσσω ... secutus est LXX** : lat. 'κατανυξις kommer af κατανυσσω gennemborer,

heraf kommer gennemboring, men Paulus afleder det af καταυσταζω jeg nikker med hovedet, heraf kommer σὸνν = רוּחַ תְּרֻמָּה. Han fulgte Septuaginta'. – **καταυσις**: gr. (katányxis) egl. 'gennemstikken', dvs. 'kval, smerte', i Rom 11,8 i betydningen 'søvn'. Jf. *Tholuck*, s. 447,8-11. – **καταυσσω**: gr. (katanýssō) 'gennemborer'. – **καταυσταζω**: gr. (katanystázō) 'døser, falder i søvn'. – **רוּחַ תְּרֻמָּה**: hebr. (rûaḥ tardemāh) 'søvnens ånd', Es 29,10 (se foregående kommentar) i *Biblia hebraica*. Jf. til hele kommentaren artiklen »κατάυσις« i *Bretschneider* bd. 1, s. 644.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 27

◀ **Deut. 29, 3 exstant verba: ... quæ audiunt** : lat. 'I 5 Mos 29,3 står ordene: Gud gav ikke israelitterne øjne til at se eller ører til at høre'. Paulus citerer fra 5 Mos 29,3 i Rom 11,8. – **Deut.:** 366,12.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 30

◀ **Da nu i den heb: Text ... vare af Deut:** : excerpt af s. 447,13-17, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,8. – **εως της ημερας ταυτης**: gr. 'indtil denne dag', 5 Mos 29,4 i *Septuaginta*, svarende til 29,3 i *Biblia hebraica* (se foregående kommentar); citatet fra *Septuaginta* skyldes SK. *Novum Testamentum graece* har: »εως της σημερον ημερας«, »indtil den dag i dag«.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 31

◀ **ψ 69, 23.24. David ønsker Ondt over sine Fjender** : excerpt af s. 447,23-24, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,9. Paulus citerer fra Sl 69,23-24 i Rom 11,9-10. – **ψ:** 367,17.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 36

◀ **Han betragter Theokraties Fjender ... af Theokratiet** : overs. citat fra s. 447,25-28, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,9. – **Theokratiets:** 361,30. – **Oekonomie]** sigter til Guds οἰκονομία (gr. oikonomía), husholdning, orden, verdensorden, frelsesplan.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 36

◀ **θηρα forekommer hverken i Teksten ell. i LXX** : excerpt af s. 448,12-13, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,9. – **θηρα**: gr. (thēra) snare; ordet forekommer hverken i den hebr. tekst eller i *Septuaginta*.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 39

◀ **»Deres Bord skulde blive en Slynge.« ... mindst ventede det** : overs. citat fra s. 448,13-15, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,9.

I trykt udgave: Bind 18 side 368 linje 40

◀ **saaledes Tholuck** : jf. *Tholuck*, s. 445,7-8: »Es scheint daher am gerathensten, anzunehmen, daß das Fem. verächtlich stehe.«

I trykt udgave: Bind 18 side 368m linje 1

◀ **I det andet Hemistich ... גִּיּוּמִים Gjengjeldelse** : excerpt af s. 448,19-21, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,9. – **גִּיּוּמִים**: (š^lillûmîm), *Tholuck* har rigtigt: גִּיּוּמִים (š^lillûmîm). – **Hemistich:** af gr. 'halvvers'.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 3

◀ **af גִּיּוּמִים Gjengjeldelse** : SKs tilføjelse. – **גִּיּוּמִים**: egl. גִּיּוּמִים, hebr. (š^lillûm) (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 5

◀ **ראשית תרומות og ראשית בכורים** : (re'šit b^ekûrîm) og (re'šit t^erûmôt), hebr. ækvivalenter til de to gr. ord, ἀπαρχή (aparchē) 'førstegrøde', og φύραμα (phýrama) 'dej', som forekommer i Rom 11,16 i *Novum Testamentum graece*. Sammenstillingen skyldes *Tholuck*, jf. s. 457f.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 7

◀ **εκκλω defringo, abscindo v. excscindo** : gr. / lat. 'εκκλω afbrækker, afriver el. afflår'. Citat fra artiklen »εκκλάω« i *Bretschneider* bd. 1, s. 377.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 8

◀ **בָּא גֹאֵל לְצִיּוֹן** : hebr. »En løskøber skal komme til Zion«, Es. 59,20, første halvvers, i *Biblia hebraica*; stedet citeres efter *Septuaginta* i Rom 11,26. Om Zion, 365,28.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 9

◀ **αποστρεψει etc:** ... **וּלְשׁוֹבֵי יַעֲקֹב** : »ἀποστρέψει ἀσεβείας Ἰακώβ« (gr. »han skal afvende ugudelighed fra Jakob«), Rom 11,26, andet halvvers, i *Novum Testamentum graece*, citat fra Es. 59,20, andet halvvers, efter *Septuaginta*. – **וּלְשׁוֹבֵי יַעֲקֹב פֶּשַׁע**: hebr. »og til dem, der vender om fra synd i Jakob«, Es. 59,20, andet halvvers, efter *Biblia hebraica*. Jf. *Tholuck*, s. 468,16, hvor den hebr. tekst citeres.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 10

◀ **Veniet Zioni vindex ... εα pro ενεαα** : lat. 'Der skal til Zion komme en løskøber og til dem blandt jakobiterne, som har vendt sig bort fra synden. Paulus fulgte Septuaginta, som læste: וְיָשִׁיב han lod dem vende tilbage dvs. han fjernede dem. I Septuaginta læses der ενεαα Zion, til Zions frelse. Paulus siger fra Zion. Men ενεαα giver en langt mere passende mening i sammenhængen. Vi ser ret ofte, at Paulus behandler tekststeder i Det Gamle Testamente temmelig frit, når det tjener hans formål, men det gør det ikke dette sted. Man kan derfor have sine tvivl om læsemåden. Måske forkortede Paulus ενεαα som εα'; jf. *Tholuck*, s. 468,11-13. – **Zion**: 365,28. – **Jacobitos**: Jakobitter, dvs. patriarken Jakobs efterkommere; her svarende til indbyggerne i det israelitiske sydrige Juda. – **וְיָשִׁיב**: egl. וְיָשִׁיב, hebr. (w^ejāšîb) 'han får til at vende om'; *Septuagintas* formodede forlæg for Es. 59,20, andet halvvers, i stedet for וְיָשִׁיב (se foregående kommentar), jf. *Tholuck*, s. 468,17-18: »Es scheinen die LXX., der Chald. und Arab. anstatt וְיָשִׁיב gelesen zu haben: וְיָשִׁיב.« – **ενεαα**: gr. (héneka) 'på grund af', 'for ... skyld'. – **h. i.**: 366,9. – **εα**: gr. (ek) 'fra'.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 11

◀ **συγκλειω = בִּיד הַיָּדוּת ell. ל ell: אָל** : excerpt af s. 471,34-35, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,32. – **συγκλειω**: gr. (synkleiō) 'indeslutter', Rom 11,32 i *Novum Testamentum graece*. – **בִּיד הַיָּדוּת ell. ל ell: אָל**: hebr. (hisgîr b^ejad) 'overgiver i hånden' el. (l^e) 'på' el. ('æl) 'til'.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 19

◀ **i Sohar forekommer ... Viidsoms Dybde** : excerpt af s. 474,36 - 475,1, i *Tholuck*, i kommentaren til Rom 11,33. – **עֲמֻקָּתָא דְּרַבְרַב**: hebr. ('ûm^eqā' d^ehākm^etā'). – **Sohar**: Sohars Bog, *Sefer ha-Zohar* ('Bogen om (den himmelske) Stråleglans'), et omfattende pseudepigraph skrift fra 1280'erne af rabbi Moses fra Leon i Nordspanien; heri fik den jødiske, mystiske lære kabbala sit klassiske udtryk.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 20

◀ **Hiob 41, 3** : Job 41,3, som Paulus citerer fra i Rom 11,35 efter den hebr. tekst, jf. *Tholuck*, s. 475,35.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 22

◀ **נָתַן לְהַמָּה מְקוֹם** : hebr. (nātan māqôm l^ehemāh) 'give plads for vrede', svarende til det gr. udtryk ὄδοτε τόπον τῆ ὀργῆς ('giv plads til (Guds) vrede') i Rom 12,19 i *Novum Testamentum graece*. Jf. *Tholuck*, s. 490,30.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 24

◀ **in textu hebr: sunt ... לִי וְשָׁלַם נִקָּם** : lat. 'I den hebr. tekst er der to substantiver: לִי וְשָׁלַם – לִי וְשָׁלַם. **לִי וְשָׁלַם**: egl. לִי וְשָׁלַם, hebr. (lî nāqām w^ešillem) 'hævnen og gengældelsen tilhører mig', 5 Mos 32,35 i *Biblia hebraica*, citeret på gr. i Rom 12,19, hvor der er ét substantiv ἐκδικήσις (ekdikēsis), 'hævn', og ét verbum ἀνταποδώσω (antapodōsō) 'jeg vil gengælde'.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 25

◀ **cfr Prov: 25, 21-22** : jf. Ordsp 25,21-22, som citeres i Rom 12,20 efter *Septuaginta*, jf. *Tholuck*, s. 491,15-16. – **Prov**: gængs forkortelse for Proverbia, den lat. betegnelse for Ordsprogenes Bog.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 27

◀ **הַמָּד ... לֹא תִנְאַף** : hebr. »Du må ikke begå ægteskabsbrud, du må ikke begå drab, stjæle, begære«, 2 Mos 20,13-15.17 og 5 Mos 5,17.19.21 i *Biblia Hebraica*, som citeres på gr. i Rom 13,9 efter *Septuaginta*.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 30

◀ **עָמַד וְנָפַל** : hebr. ('āmad) 'stå' og (nāpal) 'falde', svarende til de gr. ord στήκει (stēkei, 'står') og πίπτει (píptei, 'falder') i Rom 14,4 i *Novum Testamentum graece*. Jf. *Tholuck*, s. 503,20-27.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 35

◀ **πληροφορεῖσθω** : gr. (plērophoreísthō) 'skal opfyldes, fuldstændiggøres, få vished', her i betydningen 'skal holde fast ved' el. 'skal stå fast ved', Rom 14,5 i *Novum Testamentum graece*.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 36

◀ **לֵב לֵבָה** : hebr. (māle' leb) 'fylde hjertet'; udtrykket anføres under 'πληροφορέω' i *Bretschneider* bd. 2, s. 295.

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 36

◀ **Es. 45, 23. nec consentit auctor ... ut omnes me adorent** : lat. 'Es 45,23. Forfatteren er hverken i overensstemmelse med Septuaginta eller med den hebr. tekst, men der citeres efter hukommelsen. I stedet for ζω εγω læses der יהוה בִּי אֵלֵי אֱמוּנָתִי. Meningen er den samme. Jehova fremstilles som talende og som sværgende dels ved sig selv, dels ved sit liv: Så sandt som jeg er Gud, så skal det sandelig ske, at alle vil tilbede mig'. Paulus citerer fra Es 45,23 i Rom 14,11. – **ζω εγω**: gr. (zō egō) 'jeg lever', her i betydningen: 'så sandt jeg lever', Rom 14,11 i *Novum Testamentum graece* og Es 49,18 i *Septuaginta*, svarende til udtrykket i *Biblia hebraica*. Paulus citerer dette udtryk fra Es 49,18 i Rom 14,11 i stedet for det følgende udtryk fra Es 45,23. – **יהוה בִּי אֵלֵי אֱמוּנָתִי**: hebr. (bî nišba'tî) 'jeg sværger ved mig selv', Es 45,23 i *Biblia hebraica*. – **κατ' εμου ομνυμι**: 'jeg sværger ved mig selv'. SKs gengivelse på gr. af den hebr. passus; *Septuaginta* har: »κατ' ἑμαυτοῦ ὁμνύω« (»jeg sværger ved mig selv«).

I trykt udgave: Bind 18 side 369 linje 37

◀ **πλησιον er et Adverb: ... proximus, proximi** : S sammensat citat fra artiklen »πλησίον« i *Bretschneider* bd. 2, s. 298f. – **πλησιον**: gr. (plēsíon) 'nær ved', jf. Rom 15,2 i *Novum Testamentum graece*. – **prope, juxta**: lat. 'nær ved', 'tæt ved'. – **ὁ, ἡ, το ... οἱ αἱ, τα πλησιον**: de mulige substantiveringer af adverbiet πλησίον med de gr. bestemte artikler i mask., fem. og neutr. hhv. sing. og plur. med betydningen 'den nærmeste' og 'de nærmeste', normalt gengivet med 'næste' (medmenneske). – **proximus, proximi**: lat. 'den nærmeste', 'de nærmeste'.

I trykt udgave: Bind 18 side 370 linje 5

◀ **ψ. 69, 10. וְלֹא יִפְתָּח פִּי עַל רִמְיָי** : hebr. 'Dine spotteres spot har ramt [mig]', Sl 69,10 i *Biblia hebraica*; Paulus citerer stedet i Rom 15,3 efter *Septuaginta*, hvor salmen har nr. 68. – **ψ.**: 367,17.

I trykt udgave: Bind 18 side 370 linje 8

◀ **Queritur psalmista ... in Jehovam fidem** : lat. 'Salmisten klager over fjendens plager og siger, at han for Jehovas skyld vil udholde dem, at han skønt uskyldig vil tåle dem på grund af sin fromme tro på Jehova'. – **Jhovam**: 362,36.

I trykt udgave: Bind 18 side 370 linje 8

◀ **ψ 18, 50. Commotus est auctor voce: ... qui sic erupit** : lat. 'Sl. 18,50. Forfatteren er bevæget over udtrykket: εν εθνεσις, men på salmestedet er der ikke tale om folkenes fremtidige lykke, men om selve Davids befrielse, han, som fremsagde disse ord'. – **εν εθνεσις**: gr. (en éthnesin) 'blandt folk/folkeslag' el. 'blandt hedninger', Rom 15,9 i *Novum Testamentum graece* og Sl 18,50 i *Septuaginta*, hvor salmen har nr. 17. Paulus citerer fra denne salme i Rom 15,9. – **Davidis**: Israels anden konge (regerede o. 1000-960 f.Kr.), anføres som forfatter til salmen i v. 1.

I trykt udgave: Bind 18 side 370 linje 11

◀ **Deut 32, 43. Hebraice sensus alius: ... inde hæc versio** : lat. '5 Mos 32,43. På hebraisk er meningen en anden: יְהוָה יִשְׂרָאֵל לֹוּפְרִי לְעַמּוּלָאֵי יִשְׂרָאֵל! hans folk dvs. israelitterne. Det angives, at frelsen kun vedrører jøderne, og at hedningerne bliver tvunget til at lovprise denne jødernes frelse. Foran יְהוָה skrev *Septuaginta* τῶν, hvilket er mærket for akkusativ, og præpositionen μετὰ, derfor denne oversættelse'. Paulus citerer fra 5 Mos 32,43 i Rom 15,10 efter *Septuaginta*. – **Deut**: 366,12. – **יְהוָה יִשְׂרָאֵל לֹוּפְרִי לְעַמּוּלָאֵי יִשְׂרָאֵל**: hebr. (harnînu gôjîm 'amô) 'jubl, I folkeslag, over hans folk', 5 Mos 32,43 i *Biblia hebraica*. – **LXX**: 365,14. – **עמו**: egl. עַמּוּ, hebr. ('ammô) 'hans folk'. – **תָּח**: hebr. ('æt) 'sammen med'. – **μετὰ**: gr. (metá) 'sammen med'.

I trykt udgave: Bind 18 side 370 linje 14

◀ **ψ 117, 1 Sensus communis ... ad deum celebrandum** : lat. 'Sl 117,1. Der gives adskillige steder udtryk for det fornuftige synspunkt, at alle jordens indbyggere burde træde sammen for at lovprise Gud'. Paulus citerer fra Sl 117,1 i Rom 15,11.

I trykt udgave: Bind 18 side 370 linje 20

◀ **Es. 11, 10. ριζα Ιησσαι ... quam verba expresserunt** : lat. 'Es 11,10. ριζα Ιησσαι. ישׂי שׁוֹרֵד, men på

dette sted, hvad der opstår af en rod, afkom, skud, hvilket fremgår af Es 11,1: Der vil fremvokse et skud fra Isajs stub, og en kvist af hans rødder skal bære frugt. Indholdet af dette sted er: der loves israelitterne fremtidig frelse, således 1) Det hedder, at denne frelse vedrører de kommende tider. 2) En himmelkonge skal være denne verdens leder. 3) Over ham skal hvile Guds, visdoms, råds, styrkes ånd. 4) Hans magt skal udstrækkes over alle folk. 5) Han skal dømmе folkene med meget stor retfærdighed. Der skal også stiftes indbyrdes fred mellem alle vilde dyr og kreaturer og mennesker uden forskel, og de vil komme til kundskab om Gud. Derfor beskrives det som en guldalder. Nogen har forstået det om Hiskia, som gav jødernes statsmagt æresoprejsning, andre igen om Zerubbabel, genopretteren af den israelitiske stat. Men det må indrømmes, at det snarere drejer sig om den messianske tid, og at det derfor må henføres til de messianske steder, for 1) der gives en beskrivelse af den kommende verdens tid 2) af guldalderen 3) som grundlægger af dette rige indsættes han som himmelens konge, udstyret med alle fortræffelige egenskaber. Disse kendemærker gør det til et messiansk sted. Teksten er ikke nøjagtigt anført, på hebraisk står der: Han vil stå som et tegn for folkene, dvs. således at alle folkeslag retter deres opmærksomhed mod ham. Alexandrinerne har udtrykt meningen snarere end ordene'. Paulus citerer fra Es 11,10 i Rom 15,12 efter *Septuaginta*. – **ϱιζα Ιησσαϊ:** gr. (rhíza Iēssai) »Isajs rod«, Rom 15,12 i *Novum Testamentum graece* og Es 11,10 i *Septuaginta*. Ιησσαϊ er fejl for Ιεσσαϊ. Isaj er if. 1 Sam 16,11-13 og 17,12 far til David (370,11). – **ישׁי שׁוֹרֶשׁ:** hebr. (šōræš jīšaj) »Isajs rod«, Es 11,10 i *Biblia hebraica*. – **h. l.:** 366,9. – **seculum aureum:** jf. SKs referat af H.N. Clausens »Dogmatiske Forelæsninger«, § 48, hvor Es 11,6 og 60,17 omtales som »mere poetiske Steder, der skildre den messianske Periode som en Guldalder« (Pap. I C 19, i bd. XII, s. 96). – **Hiskia:** el Hizkija (365,28). – **Zerubabele:** el. Zerubbabel, af Davids slægt, fremtrædende person ved genoprettelsen af den jødiske menighed ved slutningen af det 6. årh. f.Kr. og ved genopbygningen af templet i Jerusalem o. 520 f.Kr. Blev i eftertiden betragtet som en Messias-skikkelse. – **Alexandrini:** Alexandrinerne, dvs. de jødiske lovkyndige i Alexandria, der oversatte *Septuaginta* (365,14).

I trykt udgave: Bind 18 side 370 linje 22

◀ **Es: 52, 15. ex interpretatione Pauli ... a genuino loci sensu** : lat. 'Es 52,15. Efter Paulus' fortolkning er περι αυτου = περι Χριστου, men på det anførte sted er kontekstens mening en anden. Talen er om at vende tilbage fra Babylon til Palæstina: De fjerneste folk vil komme til at høre om israeliternes æresoprejsning, derfor skal der med αυτου forstås λαος, og derfor er [Paulus'] henvisning [til Kristus] helt fremmed for stedets oprindelige mening'. Paulus citerer fra Es 52,15 i Rom 15,21 efter *Septuaginta*. – **περι αυτου = περι Χριστου:** gr. (perí autoú) 'om ham' = (perí Christóú) 'om Kristus'. – **a Babylone:** dvs. fra eksilet i Babylon (367,8). – **λαος:** gr. (laós) 'folk', dvs. Israels folk.

I trykt udgave: Bind 18 side 371 linje 3

◀ **Φοιβη modo h: l: nominatur** : lat. 'Φοιβη nævnes kun på dette sted'. – **Φοιβη:** gr. (Phoíbē) Føbe, anbefales her i Rom 16,1 af Paulus som »vor søster« og »menighedstjener i Kenkreæ«; omtales i øvrigt ikke i NT. – **h: l:** hoc loco.

I trykt udgave: Bind 18 side 371 linje 10

◀ **respicitur Gen: 3, 15: ... (ישׁוּפֶךָ רֹאשׁ)** : lat. 'Der sigtes til 1 Mos 3,15: Du [slangen] skal bide i dennes [kvindens sæds] hæl, og denne skal søndertræde dit hoved (ישׁוּפֶךָ רֹאשׁ)'. Jf. *Tholuck*, s. 520,26. – **Gen:** gængs forkortelse for Genesis, gr. 'frembringelse', 'tilblivelse'; betegnelse for Første Mosebog. – **ישׁוּפֶךָ רֹאשׁ:** hebr. (jēšūpēkā rōš) »den/han skal knuse dit hoved«, 1 Mos 3,15 i *Biblia hebraica*.

I trykt udgave: Bind 18 side 371 linje 11

◀ **Timotheus et Sosipatrus ... Achaïam facto** : lat. 'Timotheus og Sosipater, jf. ApG 20,4 på den samme rejse gennem Makedonien og Akaja'. – **Timotheus:** Paulus' mest betroede medarbejder, ledsager på sidste del af hans anden missionsrejse, medafsender af de fleste af hans breve (2 Kor, Fil, Kol, 1 og 2 Thess, Filem) og modtager af to breve fra ham, ordineret og indsat af ham som leder af menigheden i Efesos. – **Sosipatrus:** en kristen jøde, nævnes kun her i NT, Rom 16,21. – **Act.:** 364,22. SK synes her at forveksle Sosipatrus med Sopatrus i ApG 20,4. – **Macedoniam:** Makedonien, landskab N for det egl. Grækenland, omfattende dele af det nuværende Grækenland og den sydlige del af Bulgarien (Thrakien) samt det nuværende Makedonien og Albanien (Illyrien). – **Achaïam:** Achaia el. Akaja, fra 27 e.Kr. det officielle navn for en rom. provins, der med Korinth som hovedstad omfattede den mellemste og sydlige del af Grækenland. If. ApG kom Paulus på sin anden missionsrejse gennem Makedonien og Akaja.

I trykt udgave: Bind 18 side 371 linje 13

◀ **Die Urgeschichte ... p. 125 o: fl.** : afhandling i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (317,1) bd. 3, 1. hefte, 1837, s. 125-210. – **B. Bauer:** Bruno Bauer (1809-82), ty. teolog, elev af G.F.W. Hegel (1770-1831), først højre-, senere venstrehegelianer, privatdocent i Berlin, 1839-42 prof. i Bonn, blev i 1843 på grund af sine religiøse anskuelser fratrukket retten til at fungere som præst. Bauers afhandling indeholder et forord og tre afsnit opdelt i 24 paragraffer. 1. afsnit (§ 1-11): beretningen om skabelsen og om syndefaldet, bestående

af to afdelinger, 1. afdeling (§ 1-5): beretningen om skabelsen, 2. afdeling (§ 6-11): beretningen om syndefaldet; 2. afsnit (§ 12-18): begyndelsen af menneskehedens historiske udvikling; og 3. afsnit (§ 19-24): syndfloden og opdelingen i folk og sprog. Bauer konkluderer sin analyse med, at det bibelske bidrag til menneskets forhistorie ('Urgeschichte') er mytisk stof set i den senere åbenbarings lys. SK refererer kun fra § 1, s. 131-134. I de følgende kommentarer bliver der henvist til afsnit, paragraf og side, uden at titlen »Die Urgeschichte« hver gang anføres.

I trykt udgave: Bind 18 side 372 linje 1

◀ **1 Efterretningen om Skabelsen Gen. I. II.** : »I. Der Bericht von der Schöpfung. Gen I. II.« overskrift for 1. afdeling i 1. afsnit, s. 131. – **Gen. I. II.:** 1 Mos 1 og 2, der indeholder GT's to skabelsesberetninger. Om 'Gen.', 371,11.

I trykt udgave: Bind 18 side 372 linje 4

◀ **§ 1 Den bogstavelige Opfattelse** : »§. 1. Die wörtliche Auffassung des Berichts«, overskrift for § 1, s. 131.

I trykt udgave: Bind 18 side 372 linje 5

◀ **Den vanskeliggjøres ved ... var forhaanden** : referat af § 1, s. 131,9-22. – **II, 5-7:** 1 Mos 2,5-7.

I trykt udgave: Bind 18 side 372 linje 7

◀ **Skabelsen af Dyrene ... Tilbageskridt** : referat af § 1, s. 132,5-15. – **II, 19:** 1 Mos 2,19.

I trykt udgave: Bind 18 side 372 linje 10

◀ **Fremdeles Vanskeligheden ... adskilte forinden** : referat af § 1, s. 133,16-25. – **4de Dag:** jf. 1 Mos 1,14-19, især v. 14-15, hvor Gud siger: »Der skal være lys på himmelhvælvingen til at skille dag fra nat. De skal tjene som tegn til at fastsætte festtider, dage og år, og de skal være lys på himmelhvælvingen til at oplyse jorden!«

I trykt udgave: Bind 18 side 372 linje 13

◀ **Dichtungen v. Ulrich v. Hutten ... Stuttgart. 1838** : *Ulrich von Hutten's Jugend-Dichtungen, didaktisch-biographischen und satyrisch-epigrammatischen Inhalts. Zum Erstenmal vollständig übersetzt und erläutert herausgegeben von Ernst Münch. / Stuttgart. 1838.* – **Ulrich v. Hutten:** Ulrich von Hutten (1488-1523), ty. adelsmand og humanist. Ulrich v. Hutten blev 11 år gammel optaget i klosteret i Fulda, men ked af klosterlivet flygtede han derfra i 1505. I årene efter studerede han ved forskellige ty. og ital. universiteter samtidig med, at han i stigende grad forholdt sig kritisk til pavedømmet og ud fra humanistiske synspunkter vendte sig imod skolastikken. Han skrev en række satiriske digte på lat. især vendt imod paven, hvilket gjorde ham kendt i Tyskland. I 1515 trådte han i forbindelse med tidens store humanist, Erasmus af Rotterdam, men sluttede sig senere til Luther. 1517 blev han af kejser Maximilian kronet til ty. digterkonge i Augsburg. I SKs forfatterskab og papirer er Ulrich v. Hutten kun nævnt denne ene gang. – **E. Münch:** Ernst Hermann Joseph Münch (1798-1841), schweizisk jurist, historiker og udgiver, prof. i Freiburg og Lüttich.

I trykt udgave: Bind 18 side 373 linje 1

◀ **De impostura religionum ... Leipzig 1833** : lat. *Kort Begreb af religionernes bedrag eller bogen om de tre bedragerere.* – **Genthe:** Friedrich Wilhelm Genthe (1805-66), ty. historiker, gymnasielærer og udgiver.

I trykt udgave: Bind 18 side 373 linje 5

◀ **Man seer af den historiske Indledning ... ondt Øie paa** : Udgaven indledes med en udførlig indledning af udgiveren, »Litterarischer Versuch über die Schriften *de Tribus Impostoribus*« (s. 1-26), fulgt af et 'Anhang', »Reponse à la Dissertation de Mr. de la Monnoye sur le Traité: *De Tribus Impostoribus*. / A la Haye chez Henry Scheurler. / 1716« (s. 27-40). Herpå følger selve afhandlingen (s. 41-62). Dette berygtede skrift, ofte blot kaldt *De Tribus Impostoribus* (lat. *Om de tre bedragerere*), dvs. om de tre bedragerere Moses, Jesus og Muhammed, er ofte omtalt i det 18. årh., men kun set af få, og mange betvivlede dets eksistens. Det er formentlig skrevet i sidste halvdel af det 17. årh. og tilskrevet en lang række personer, der alle ud fra ortodokse synspunkter blev anset for at være kættere eller ateister. Allerede før skriftet dukkede op i 1716 i et privatbibliotek, gik der rygter om det. Herefter blev det afskrevet adskillige gange og første gang trykt i 1753 med det angivne trykår 1598. I skriftet angribes de tre store åbenbaringsreligioner, jødedommen, kristendommen og muhammedanismen, dels fordi de er modstridende, dels fordi deres krav på sandhed udelukkende beror på stifternes og de første tilhængeres vidnesbyrd, der igen kan føres tilbage til de tre religionstifkere, som har ført tilhængerne bag lyset. Kritikken af åbenbaringsreligionerne munder dog ikke ud i ateisme, idet muligheden af en erkendelse af det guddommelige uafhængig af en åbenbaring holdes

åben.

I trykt udgave: Bind 18 side 373 linje 9

◀ **cfr. Listen p. 10 og 11** : I indledningen, s. 10-11, opregner Genthe 27 personer, som bogen er blevet tilskrevet: »Kaiser Friedrich I., Rothbart † 1190. / Averrhoës † 12¹⁷/₂₅ / Kaiser Friedrich II. † 1250. / Petrus a Vineis, sein Kanzler † 1249. / Alphons X. König von Castilia † 1284. / Boccacio geb. 1313; † 1375. / Poccio geb. 1380; † 1459. / Leonard Aretin. / Pomponazzio geb. 1462; † 15²⁵/₃₀. / Herman Ryswick. / Machiavelli geb. 1469; † 1527. / Erasmus geb. 1467; † 1536. / Pietro Aretino geb. 1492; † 1566. / Ochinus. / Doletus, verbr. 1546. / Merula der Muhamedaner. / Francesco Pucci. / Servetus. / Rabelais geb. 1483; † 1553. / Gruetus. / Barnaud. / Postel † 1581. / Muret geb. 1526; † 1585. / Nachtigall † 1535. / Giordano Bruno † 1600. / Campanella geb. 1566; † 1639. / Milton geb. 1608; d. 13¹¹/₁₁ 1674.«

I trykt udgave: Bind 18 side 373 linje 16

◀ **Deum esse, eum ... Deum, intelligent** : lat. »Mange fremsætter den påstand, at Gud eksisterer, og at han bør dyrkes, uden at de forinden har gjort sig klart, hvad man forstår ved Gud, og hvad det vil sige at eksistere, for så vidt som dette er fælles for legemer og ånder, hvilket er i overensstemmelse med deres begrebsadskillelse, og hvad det vil sige at dyrke Gud«. Ordret citat fra § 1, s. 43, hvor 'Deum' og 'Deus' er fremhævet.

I trykt udgave: Bind 18 side 373 linje 20

◀ **Speculativ ... Marthensen** : referat af H.L. Martensens forelæsninger over *Den speculative Dogmatik* (se tekstreddegørelsen, s. 478f.). – **Marthensen**: Hans Lassen Martensen (1808-84), da. teolog, forelæste ved Københavns Universitet i 1837-38, inden han blev lektor i 1838 og i 1840 ekstraordinær prof. i teologi.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 1

◀ **D.** : Dogmatik.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 4

◀ **indlyse** : være tydelig, indlysende.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 5

◀ **Auctoritæt for Msk: ... for Tankens Prøve** : Dette er den måde, hvorpå Martensen også andre steder beskriver den moderne filosofis princip i modsætning til middelalderens påståede naive tro; jf. hans anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag til det i November 1834 begyndte logiske Cursus paa den kongelige militaire Højskole*, Kbh. 1835 (forkortet *Indlednings-Foredrag*), i *Maanedsskrift for Litteratur*, udg. af et Selskab, bd. 16, Kbh. 1836, s. 518: »thi Videnskaben vilde nu erkjende Sandheden ud af sig selv, og kun hvad der ved *Tankens* indre tvingende Nødvendighed kunde godtgjøre sig som uomstødelig Sandhed, maatte for Mennesket gjælde som saadan.«

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 13

◀ **Dette indførte et Brud ... Dannelsen** : jf. J.L. Heibergs indbydelsesskrift *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid*, Kbh. 1833, ktl. 568, s. 13f., hvor der skelnes mellem 'de Dannede', som kan erkende det sande i 'den nærværende Tid', og 'den udannede Mængde', der ikke kan. At religion ikke længere er noget for 'de Dannede', betragter Heiberg som et symptom på det, han opfatter som 'den nærværende Tids' krise: »Kaste vi da et Blik paa den nærværende Tid, saa finde vi for det Første, at visse Bestræbelser, som hos de Udannede have Nærværelsens Liv og Øieblikkets Interesse, betragtes af de Dannede som et sluttet Stof, henhørende til det Forbigangne. Det mærkeligste Exempel herpaa er vore hyppige theologiske Stridigheder, som udelukkende føres til Opbyggelse for de Udannede, medens de Dannede, som ere komne over dette Standpunct, næsten ikke afficerer deraf, men have deres Himmel og deres Helvede i den politiske Gjæring«, s. 14f. Og videre s. 16: »Det nytter nemlig ikke, at vi ville skjule eller besmykke Sandheden; vi maae tilstaae os selv, at Religionen i vor Tid for det Meste kun er de Udannedes Sag, medens den for den dannede Verden hører det til det Forbigangne, til det Tilbagelagte.«

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 14

◀ **Nogle bleve Vantro** : sigter formentlig til 'det unge Tyskland', en ty. politisk og litterær bevægelse ca. 1830-50, med frisindede, moral- og kirkekritiske meninger.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 15

◀ **Andre vilde fremmane Luthers Skygge** : sigter formentlig til den lutherske el. gammelprotestantiske ortodoksi, en dogmatisk, kirkelig retning, som opstod i begyndelsen af det 17. årh. Ortodoksiens teologer opbyggede store teologiske systemer og søgte at udarbejde en systematisk fremstilling af Luthers teologi, bl.a. for at afgrænse den protestantiske lære i forhold til andre konfessioner, især calvinismen. – **Luther:** 346,19.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 15

◀ **de apostolske Fædres Tid** : tiden efter aposteltiden; if. en tradition fra oldkirken var 'De apostolske Fædre' disciple af kendte apostle. Betegnelsen 'De apostolske Fædre', som normalt betegner en gruppe af skrifter, går tilbage til slutningen af det 17. årh., da disse skrifter første gang blev udgivet samlet. I dag er man af den opfattelse, at de ældste af disse skrifter stammer fra det 1. årh., mens hovedparten er fra første halvdel af det 2. årh.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 18

◀ **Vidskb.** : Videnskaben.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 29

◀ **Dogma** : af gr., dogme, trossætning, læresætning.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 32

◀ **umidd:** : umiddelbart.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 33

◀ **Symbolik** : den teologiske videnskab, der undersøger og forklarer de kristne kirkers tros lære, trosbekendelser og bekendelsesskrifter.

I trykt udgave: Bind 18 side 374 linje 38

◀ **at erkjende Dogmet ... absolute Sandhed ... som Idee** : Martensen betjener sig af den hegelske opfattelse, at den absolutte el. evige sandhed ligger i 'ideen', som er kommet til konkret udtryk i forskellige historiske former. Jf. G.W.F. Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, udg. af Ph. Marheineke, bd. 1-2, Berlin 1832 (ktl. 564-565); bd. 1, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45 (forkortet *Hegel's Werke*) bd. 11, s. 24 (jub. bd. 15, s. 40).

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 1

◀ **spec:** : speculativ.

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 7

◀ **D:** : Dogmatik.

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 7

◀ **den chr: Religions-Philos: ... historiske Former** : jf. Hegels opfattelse af kristendommen som 'die absolute Religion', der for ham udgør kulminationen af de forskellige religiøse formers historiske udvikling (375,1). Jf. tredje del af hans *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* bd. 2, i *Hegel's Werke* (375,1) bd. 12, s. 191-356 (jub. bd. 16, s. 191-356). – **Philos:** Philosophie.

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 9

◀ **mediere sig** : dialektisk optage i sig.

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 23

◀ **forchristelige** : førkristelige.

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 25

◀ **hist:** : historiske.

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 31

◀ **Religionens Væsen ... den absolute Idee** : If. Hegel består 'der absolute Geist' af kunst, religion og filosofi, jf. *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-3,

Berlin 1840-45 [1817], ktl. 561-563; bd. 3, i *Hegel's Werke* (375,1) bd. 7,2, § 440-577, s. 440-469 (*Jub.* bd. 10, s. 446-476). 'Die absolute Idee' (375,1) er til stede i hver af disse sfærer og bringes til udtryk af dem på forskellige måder svarende til deres respektive indhold. Martensen gør gældende, at for at forstå, hvad der er det særegne ved religion i dens repræsentation af sandheden, må man først se den i dens forskellighed fra kunst og filosofi; det leder til den påfølgende diskussion.

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 31

◀ **Den absolute Idee ... Philosophiens væsentlige Indhold** : Da kunst, filosofi og religion if. Hegel alle er dele af 'der absolute Geist' (375,31), har de alle grundlæggende det samme indhold, som de bringer til udtryk i forskellige former. Jf. *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-2, Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554; bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 5, s. 328 (*Jub.* bd. 5, s. 328): »die Philosophie hat mit Kunst und Religion denselben Inhalt und denselben Zweck; aber sie ist die höchste Weise, die absolute Idee zu erfassen, weil ihre Weise die höchste, der Begriff, ist.« På den måde korresponderer ideen om Gud, som er objektet for religionen, med den abstrakte idé i logikken, der er objektet for filosofien; jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 230-233 (*Jub.* bd. 16, s. 230-233). Treheden kunst, religion og filosofi er et centralt motiv i J.L. Heibergs *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid* (374,14), s. 11.

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 35

◀ **Kunsten kan være ... reelle Existents i Msk** : Skønt kunst og religion if. Hegel har samme indhold (se foregående kommentar), bringer de det til udtryk på forskellige måder. I kunsten bringes det guddommelige til udtryk i det ydre el. i 'den uendelige objektivitetens' verden, så som skulpturer, malerier og digte. Religionen derimod tager dette indhold og overfører det til den indre sfære, til den subjektive inderlighed. Jf. *Vorlesungen über die Aesthetik*, udg. af H.G. Hotho, bd. 1-3, Berlin 1835-38; bd. 1, i *Hegel's Werke* (375,1) bd. 10,1, s. 135f. (*Jub.* bd. 12, s. 151f.).

I trykt udgave: Bind 18 side 375 linje 38

◀ **ideelt** : dvs. erkendelsesmæssigt.

I trykt udgave: Bind 18 side 376 linje 10

◀ **et gjenem et uendeligt ... og Friheds Forhold** : Martensen opsummerer kort Hegels beskrivelse af de to basale relationer til det guddommelige og af det dialektiske forhold mellem dem; jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 1, i *Hegel's Werke* bd. 11, s. 24-27 (*Jub.* bd. 15, s. 24-27).

I trykt udgave: Bind 18 side 376 linje 16

◀ **deri ligger at Msk. reale Eenhed ... aabenbarer sig for ham** : Martensen følger her Hegel i sin påstand om, at de forskellige religionsformer kulminerer i kristendommen el. 'die offenbare Religion', som forener modsætningerne og udvirker den sande forening af mennesket med Gud gennem en fuldstændig åbenbaring. Jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 1-2, i *Hegel's Werke* bd. 11, s. 99-100, og bd. 12, s. 191ff. (*Jub.* bd. 15, s. 99-100, og bd. 16, s. 191ff.).

I trykt udgave: Bind 18 side 376 linje 18

◀ **som det uendelig frie Subjekt ... reelt Forskjellige** : Martensen følger Hegels analyse af Gud som et frit subjekt i modsætning til verden; jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 247ff. (*Jub.* bd. 16, s. 247ff.).

I trykt udgave: Bind 18 side 377 linje 2

◀ **affirmerende** : bekræftende.

I trykt udgave: Bind 18 side 377 linje 7

◀ **Aabenb^s** : Aabenbarings.

I trykt udgave: Bind 18 side 377 linje 18

◀ **en uendelig Mediation ... den hist: Udviklings Love** : Martensen følger Hegels tese i *Phänomenologie des Geistes*, at de dialektiske love for bevidsthedens og historiens udvikling er de samme love, som bestemmer de forskellige religionsformers udvikling; jf. *Phänomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832 [1817], ktl. 550, i *Hegel's Werke* (375,1) bd. 2, s. 509-517 (*Jub.* bd. 2, s. 517-525). – **Mediation**: 323,13.

I trykt udgave: Bind 18 side 377 linje 24

◀ **i Tidens Fylde** : jf. Gal 4,4: »Men da tidens fylde kom, sendte Gud sin søn, født af en kvinde, født under loven«.

I trykt udgave: Bind 18 side 377 linje 35

◀ **Anm:** : anmærkning.

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 1

◀ **Accomodation** : religiøse udsagns og forestillingers tilpasning til menneskets fatteevne.

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 3

◀ **συγκαταβάσις** : gr. (synkatábasis) 'sætten sig på samme niveau'; 'tilpasning'.

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 3

◀ **Anthropomorphismer** : forestillinger om det guddommelige som udstyret med menneskelige egenskaber el. i menneskelig fremtrædelsesform.

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 4

◀ **rel:** : religiøse.

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 12

◀ **Apparents** : tilsynekomst, fremtræden.

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 13

◀ **Jøded:** : jødedommen.

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 21

◀ **disse Systemer ... Personlighedens virkelige System** : Martensen følger Hegels religionsfilosofi i påstanden om, at alle de forskellige historiske religioner hver især indeholder individuelle momenter af den sande idé om det guddommelige; men disse momenter er abstrakte, dvs. isolerede fra deres systematiske enhed med hinanden. Alene kristendommen indeholder alle ideens momenter og er derfor kulminationen af religionsformerne (379,5).

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 23

◀ **Hedenskabet er med Rette ... Folkeandens Skranker** : Det, Martensen her og i de følgende paragraffer kalder 'Hedenskabet', svarer til Hegels beskrivelse af 'die Naturreligionen', jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 1, i *Hegel's Werke* bd. 11, s. 279-472 (*Jub.* bd. 15, s. 279-472). Begrebet 'Naturreligion' dækker alle former for religiøs bevidsthed, der tænker på det guddommelige som et naturobjekt, fx en flod, ild, en ko. Disse former for religiøs bevidsthed er kendetegnet ved en umiddelbar enhed med naturen. Jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* bd. 1, i *Hegel's Werke* bd. 11, s. 274 (*Jub.* bd. 15, s. 274): »Die natürliche Religion, sie ist Einheit des Geistigen und Natürlichen und in dieser noch natürlichen Einheit ist hier Gott gefaßt.«

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 28

◀ **Derfor kan Gud kun aabenbare sig ... Personlighed** : If. Hegels religionsfilosofi er det guddommelige i 'Naturreligion' tænkt som et naturobjekt (se foregående kommentar). Modsat forholder det sig i den næste gruppe af religioner, som diskuteres under overskriften »Die Religion der geistigen Individualität« (jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 3-188 (*Jub.* bd. 16, s. 3-188), her tænkes det guddommelige som et subjekt i antropomorfe former, som det fx er tilfældet med de gr. guder).

I trykt udgave: Bind 18 side 378 linje 37

◀ **Da nu ethvert Folk ... i den folkelige Individualitet** : Martensen følger Hegels religionsfilosofi, der forstår de forskellige historiske former for religion som en del af én enkelt 'idé' om det guddommelige, der udvikler sig gennem disse former. 375,9. – **Gudd:** guddommen.

I trykt udgave: Bind 18 side 379 linje 5

◀ **ethniske** : folkelige, hedenske.

I trykt udgave: Bind 18 side 379 linje 11

◀ **Theophanier**: guddommens fremtræden, tilsynekomst el. åbenbaring.

I trykt udgave: Bind 18 side 379 linje 29

◀ **Ktisiomorphismer**: forestilling om det guddommelige som noget skabt, dvs. som natur.

I trykt udgave: Bind 18 side 379 linje 31

◀ **I ingen af disse Theophanier ... overfladiske Personificationer** : 378,37.

I trykt udgave: Bind 18 side 379 linje 32

◀ **Først i den helleniske ... Guddommens Apparents** : 378,37. Den redegørelse for de gr. guder, som Martensen her påbegynder, følger Hegels fremstilling, under overskriften »Die Religion der Schönheit«, i *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 95-156 (*Jub.* bd. 16, s. 95-156).

I trykt udgave: Bind 18 side 379 linje 36

◀ **De græske Guder ... levende Individualiteter** : Martensen følger Hegels beskrivelse af de gr. guder; jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 95-156, især s. 104ff. (*Jub.* bd. 16, s. 95-156, især s. 104ff.), og *Phänomenologie des Geistes* (377,24), i *Hegel's Werke* bd. 2, s. 547-550 (*Jub.* bd. 2, s. 555-558).

I trykt udgave: Bind 18 side 379 linje 40

◀ **Kunstreligionens Anthropomorphisme** : I *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* omtaler Hegel den gr. religion som »Die Religion der Schönheit« (379,36) og i *Phänomenologie des Geistes* (377,24), i *Hegel's Werke* (375,1) bd. 2, s. 527-561 (*Jub.* bd. 2, s. 535-569), som »Die Kunst-Religion«.

I trykt udgave: Bind 18 side 380 linje 7

◀ **relig** : religiøse.

I trykt udgave: Bind 18 side 380 linje 17

◀ **Da den sidste Grund ... en dunkel Skjæbne** : Martensen benytter sig her af Hegels analyse af 'Nothwendigkeit' og 'Schicksal' i den gr. religion, jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 109-116 (*Jub.* bd. 16, s. 109-116); jf. også *Phänomenologie des Geistes* (377,24), i *Hegel's Werke* bd. 2, s. 545-561, især s. 549 og s. 551f. (*Jub.* bd. 2, s. 553-569, især s. 557 og s. 559f.).

I trykt udgave: Bind 18 side 380 linje 24

◀ **I Jødedommen ... Gud aabenbares ... som Gud** : Her og i § 12 og 13 trækker Martensen på Hegels beskrivelse af jødedommen el., som Hegel kalder den, »Die Religion der Erhabenheit«, jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 46f. (*Jub.* bd. 16, s. 46f.).

I trykt udgave: Bind 18 side 380 linje 32

◀ **denne Aabenbaring ... particulier ikke absolut** : If. Hegels religionsfilosofi er det et særpræg ved den jødiske forståelse af Gud, at han er verdens skaber; men som guddommelig står han i et modsætningsforhold til skabelsen, der er et abstrakt andet. I kristendommen derimod finder man den sande åbenbaring, da åbenbaringen i Kristus er åbenbaringen af noget partikulært og ikke af noget universelt, dvs. som verden; ja, mere end det, Kristus er ikke i modsætning til Gud, som Gud er i modsætning til verden, han er en del af Gud. Jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 46 og s. 51 (*Jub.* bd. 16, s. 46 og s. 51).

I trykt udgave: Bind 18 side 381 linje 1

◀ **Da den jødiske Gudsideoe ... sig aldrig tilsyne** : If. Hegels religionsfilosofi griber den jødiske Gud ind i naturens orden ved tegn og undere, men sådanne isolerede tilfælde kan ikke betragtes som en fuldstændig el. fuldendt åbenbaring af det guddommelige. Den sande åbenbaring er åbenbaringen af menneskets ånd, dvs. åbenbaringen i Kristus. Jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 60 (*Jub.* bd. 16, s. 60). – **creaturalige**: skabte (og dermed endelige). – **Loven**: dvs. Moseloven.

I trykt udgave: Bind 18 side 381 linje 12

◀ **Da Creaturligheden staaer ... Herrens Frygt** : Martensen henholder sig her til Hegels beskrivelse af den jødiske gudsyndyrkelse, 'Cultus', jf. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (375,1) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 79 (*Jub.* bd. 16, s. 79), hvor han siger, at »die reine Freiheit des Selbstbewußtseyns [verkehrt sich] in absolute Unfreiheit oder das Selbstbewußtseyn ist das des Knechts zum Herrn. Die Furcht des Herrn ist die Grundbestimmung des Verhältnisses.«

I trykt udgave: Bind 18 side 381 linje 19

◀ **theokratiske** : 361,30.

I trykt udgave: Bind 18 side 381 linje 23

◀ **medierer sig** : her formentlig i betydningen 'tilegner sig'.

I trykt udgave: Bind 18 side 381 linje 27

◀ **Legalitæt** : legalitet, overensstemmelse med lovene. Legalitet betegner her det forhold, at handlinger er motiveret af kravet om at handle i overensstemmelse med lovene og ikke udspringer af et moralsk sindelag.

I trykt udgave: Bind 18 side 381 linje 31

◀ **Explication** : forklaring, udfoldelse.

I trykt udgave: Bind 18 side 381 linje 37

◀ **Treenighedens Dogma** : dogmet om Guds treenighed af Fader, Søn og Helligånd.

I trykt udgave: Bind 18 side 381 linje 38

◀ **Genesis** : 371,11.

I trykt udgave: Bind 18 side 382 linje 3

◀ **Akosmismen** : verden opfattet som et skin el. som en fremtrædelsesform for en bagvedliggende virkelighed.

I trykt udgave: Bind 18 side 382 linje 8

◀ **medierer sig med sig selv** : dvs. 'formidler sig med sig selv', jf. at Gud står i »en uendelig Relation til sig selv«, nemlig som Fader, Søn og Helligånd; måske fejl for: 'medierer den (verden) med sig selv', dvs. 'formidler sig selv med den' el. 'optager den i sig selv', jf. at Gud »har gjort sig til Skabelsens substantielle Grund«, og at i Guds »Mskevordelse er Dualismen mellem Gud og Skabning faktisk ophævet« (381,1).

I trykt udgave: Bind 18 side 382 linje 18

◀ **den jødiske Betragtning** : opfattelsen af Kristus som Messias, dvs. som jødernes konge og genopretter af Davids rige.

I trykt udgave: Bind 18 side 382 linje 40

◀ **i Tidens Fylde** : 377,35.

I trykt udgave: Bind 18 side 383 linje 4

◀ **Xsti Komme ... Bevidsthed vare udtømte** : jf. HH:2.

I trykt udgave: Bind 18 side 383 linje 5

◀ **da Xstus ikke ... som Mskslægtens Produkt** : jf. Martensens afhandling »Rationalisme, Supranaturalisme og *principium exclusi medii* (I Anledning af H. H. Biskop Mynsters Afhandling herom i dette Tidsskrifts forrige Hefte)« i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik*, udg. F.C. Petersen, bd. 1, Kbh. 1839, s. 463: »Det maa indrømmes og det maa høiligt urgeres, at Christus ikke fremtræder 'efter Naturens Løb, at den nye Skabelse i Christus er det første Led i en ny Række, en ny umiddelbar Indgydelse af det guddommelige Liv i det menneskelige.' Christus er ikke Menneskeslægtens *Product*, hans Indtrædelse i Historien er ikke *Resultatet* af Slægtens Udviklingsproces, skiøndt vel medieret ved denne.«

I trykt udgave: Bind 18 side 383 linje 8

◀ **Cultus** : gudstjeneste.

I trykt udgave: Bind 18 side 383 linje 24

◀ **en almindelig Kirke** : jf. tredje led i Den apostolske Trosbekendelse: »Vi tror på Helligånden, én hellig, almindelig kirke«.

I trykt udgave: Bind 18 side 383 linje 34

◀ **medieres** : 'formidles', 'tilegnes'.

I trykt udgave: Bind 18 side 383 linje 37

◀ **hell:** : hellige.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 5

◀ **Symb: apost:** : Symbolum apostolicum, Den apostolske Trosbekendelse.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 6

◀ **Dettes Indhold er ... til de hæretiske Systemer** : de oldkirkelige bekendelser, heriblandt *Symbolum Apostolicum* (se foregående kommentar), blev udformet og tolket på kirkemøder i et forsøg på at bestemme det sande kristne trosindhold i overensstemmelse med de bibelske skrifers vidnesbyrd og i modsætning til trosopfattelser, der blev fordømt som kætterske.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 7

◀ **mediere sig** : 'optage i sig', 'tilegne sig'.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 10

◀ **conciliere** : forene.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 15

◀ **Protest:** : protestantismen.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 19

◀ **Cath: og Prot:** : katolicismen og protestantismen.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 22

◀ **Mediationen** : 323,13.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 26

◀ **ydre phænomene Objektivitet** : dvs. ydre, objektive fremtrædelsesform.

I trykt udgave: Bind 18 side 384 linje 31

◀ **det cath: Dogma ... og Pavernes Ufeilbarhed** : sigter til den katolske dogmatiske opfattelse, at de dogmer, der er fastsat på koncilier og udtalt af paven 'ex cathedra' (dvs. fra (Peters) lærestol) er ufejlbarlige.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 4

◀ **satte den hellige Skrift som Norm for Erkjendelsen** : sigter til det lutherske skriftprincip, at den kristne troslære kun kan grundes på den hellige skrift, Bibelen; dette princip om 'sola scriptura' (lat. skriften alene) betyder, at skriften er den sidste og afgørende autoritet for al dogmatisk tænkning. Den kirkelige tradition kan ikke være en norm for tro og tænkning ved siden af skriften; såvel koncilierne som paven har fejlet i trosanliggender.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 8

◀ **medieres** : 'formidles'.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 13

◀ **den pelagianske Hæresis** : 350,10.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 21

◀ **den gnostiske Hæresis** : 349,20.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 23

◀ **hverken supranaturalistisk ell. rationalistisk** : Supranaturalisme (351,26). Rationalisme (340,11).

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 26

◀ **symbolsk** : konfessionel, bekendelsesbestemt.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 28

◀ **Conjunktion** : forbindelse, forening.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 32

◀ **Mediation** : formidling (323,13). '

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 32

◀ **mediere sig** : 'optage i sig', 'tilegne sig'.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 38

◀ **a priori** : lat. 'ved sig selv', af fornuftsgrunde uden hensyn til erfaringen.

I trykt udgave: Bind 18 side 385 linje 39

◀ **infallibelt** : ufejlbarligt.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 6

◀ **X** : kristendommen el. Kristus.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 9

◀ **Dogmet om dennes Inspiration** : Dogmet om Den hellige Skrifs, Bibelens guddommelige inspiration bygger på 2 Tim 3,16: »Ethvert skrift er indblæst af Gud og nyttigt til undervisning, til bevis, til vejledning og til opdragelse«.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 10

◀ **protest:** : protestantiske.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 12

◀ **Kirkens Bekjendelsesskrifter** : Til den protestantiske kirkes bekendelsesskrifter hører især *Confessio Augustana* (*Den augsburgske Trosbekendelse*) samt Luthers *Den lille Katekismus* og *Den store Katekismus*, hertil kommer *Apologia Confessionis Augustanae* (*Forsvarsskrift for Den augsburgske Trosbekendelse*) og som det sidste *Formula Concordiae* (da. *Konkordieformlen*).

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 23

◀ **apost: Symbolum** : 384,6.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 25

◀ **norma normata** : lat. 'den normfastsatte norm'.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 27

◀ **norma normans** : lat. 'den normfastsættende norm'.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 27

◀ **spec:** : spekulative.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 30

◀ **Gjenfødselen** : jf. Joh 3,5-7, hvor Jesus siger til Nikodemus: »Den, der ikke bliver født af vand og ånd, kan ikke komme ind i Guds rige. Det, der er født af kødet, er kød, og det, der er født af Ånden, er ånd. Du skal

ikke undre dig over, at jeg sagde til dig: I må fødes på ny.« Og Tit 3,4-7, hvor Paulus skriver: »Men da Guds, vor frelsers, godhed og kærlighed til mennesker blev åbenbaret, frelste han os, ikke fordi vi havde gjort retfærdige gerninger, men fordi han er barmhjertig; det gjorde han ved det bad, der genføder og fornyer ved Helligånden, som han i rigt mål udgød over os ved Jesus Kristus, vor frelser, for at vi, gjort retfærdige ved hans nåde, i håbet skulle blive arvinger til evigt liv«.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 35

◀ **credam ut intelligam** : lat. 'jeg vil tro for at kunne forstå'. Den ofte anførte sentens stammer fra Anselm of Canterbury (1033-1109) *Proslogion*, kap. 1 (Migne *Patrologia Latina* 158, sp. 227C): »Neque enim quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam. Nam et hoc credo, quia nisi credidero, non intelligam« (»For jeg søger ikke at forstå for at kunne tro, men jeg tror for at kunne forstå. Jeg tror nemlig også, at hvis ikke jeg tror, så forstår jeg ikke«), her citeret efter W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1-11, Leipzig 1798-1819, ktl. 815-826; bd. 8,1, 1810, s. 120, note 71. Jf. også H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16 (374,13), s. 516f.: »Den [hegelske filosofi] er Conseqventsen og Resultatet af Aarhundreders Arbeide, men for at forstaae dette kommer det an paa at fatte det Princip, der ligger til Grund for den filosofiske Retning, der kan kaldes *den herskende* i hele den nyere Tid, i sin Modsætning til Middelalderens christelige Philosophie. Middelalderens Philosophie hvilede i Troen, dens Princip er Anselms bekjendte *credam ut intelligam* [lat. jeg vil tro for at kunne forstå], der ikke er forskjelligt fra det ældgamle Ord: Guds frygt er Begyndelse til Viisdom.« Martensen gentager den lat. sentens nederst s. 516 og omtalte den også i *Ueber Lenau's Faust*, Stuttgart 1836, s. 11f., og i sin licentiatafhandling *De autonomia conscientiae sui humanae* [lat. *Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomie*], Kbh. 1837, ktl. 648, s. 6.

I trykt udgave: Bind 18 side 386 linje 37

◀ Christliche Polemik, indholdsfortegnelse, side XIII-XVI :		Inhaltsanzeige.	
1-34	1. Begriff der Polemik.	2. Quellen der Polemik.	3. Verhältniß zu den übrigen theologischen Disziplinen.
	4. Form der Polemik.	5. Literatur der Polemik.	Allgemeine Polemik. 35-64
Kapitel. Vom kirchlichen Irrthum überhaupt 35-53		1. Vom Wesen des kirchlichen Irrthums.	2. Von der Entstehung des kirchlichen Irrthums.
	3. Von der Wirkung des kirchlichen Irrthums.	Zweites Kapitel. Von der Bestreitung des kirchlichen Irrthums 53-64	
	1. Von der Nothwendigkeit dieser Bestreitung.	2. Von denen, die zu dieser Bestreitung berufen sind.	
	3. Von den Hauptformen der Bestreitung.	Besondere Polemik 65-364	
Erster Abschnitt. Vom Indifferentismus 65-110	1. Wesen des Indifferentismus.	2. Geschichtliches Hervortreten des Indifferentismus.	
	3. Hauptformen desselben.	Erstes Kapitel. Vom Naturalismus 74-100	
1. Unterschied des Naturalismus in der Kirche vom antichristlichen.	2. Wesen des Naturalismus.	3. Indifferentismus des Naturalismus gegen Wunder, Geheimnisse und heilige Schriften.	4. Naturalistische Lehre von Christus.
Zweites Kapitel. Vom Mythologismus 100-110	1. Wesen des Mythologismus.	2. Ansicht des Mythologismus von der Offenbarung und Erlösung.	
	2. Geschichtliche Entwicklung des Literalismus.	3. Hauptformen desselben.	[1.]
Erstes Kapitel. Vom Ergismus 117-133	1. Wesen des Ergismus.	2. Lehre des Ergismus vom Glauben.	
3. Begünstigung gewisser Werke im Ergismus.	Zweites Kapitel. Vom Orthodoxismus 134-161		
1. Wesen des Orthodoxismus.	2. Falsche Vorstellung des Orthodoxismus vom Verhältnisse der Schrift zu den kirchlichen Bekenntnißschriften.	3. Einzelne Auffassungsweisen des Orthodoxismus.	
Spiritualismus. 162-281	1. Wesen des Spiritualismus.	2. Geschichtliches Hervortreten des Spiritualismus.	
3. Hauptformen desselben.	Erstes Kapitel. Vom Razionalismus 168-249		
1. Wesen des Razionalismus.	2. Verhalten des Razionalismus gegen das Wort Christi.	3. Leugnung der Erbsünde.	4. Leugnung der Gottheit Christi und der objektiven Versöhnung.
Zweites Kapitel. Vom Gnostizismus. 249-281	1. Wesen des Gnostizismus.	2. Falscher Begriff des christlichen Geisteslebens im Gnostizismus.	3. Die Erlösung im Gnostizismus nur Selbstentwicklung der Welt.
Vierter Abschnitt. Vom Separatismus 282-316	1. Wesen und geschichtliche Erscheinung des Separatismus.	2. Hauptformen desselben.	
	Erstes Kapitel. Vom Mystizismus 283-303		
1. Wesen des Mystizismus.	2. Verhältniß des Mystizismus zum Ansehn der h. Schrift.	3. Sittliche Verirrungen des Mystizismus.	
Zweites Kapitel. Vom Pietismus 304-316	1. Wesen des Pietismus.	2. Falsche Auffassung des Verhältnisses der Frömmigkeit zum Glauben.	3. Beengender Charakter der Gemeinschaft im Pietismus.
Fünfter Abschnitt. Vom Theokratismus 317-364	1. Wesen und geschichtliche Erscheinung des Theokratismus.	2. Hauptformen desselben.	
	Erstes Kapitel. Vom Hierarchismus 320-345		
1. Wesen des Hierarchismus.	2. Lehre von einem zu wiederholenden Opfer.	3. Vermischung kirchlicher und göttlicher Strafen.	
Zweites Kapitel. Vom Cäsareopapismus 345-364	1. Wesen des Cäsareopapismus.	2. Er hemmt die Entwicklung der kirchlichen Verfassung.	
	3. Er lähmt die Hauptthätigkeiten der Kirche.	Register 365	

I trykt udgave: Bind 18 side 338 linje 1

◀ Encyklopädie, indholdsfortegnelse, side XXXV-XLIV :		Inhaltsanzeige.	
Erster Theil.	<i>Die speculative Theologie.</i> Eintheilung. §. 1- 3	Erste Abtheilung der speculativen Theologie.	
	<i>Die Dogmatik.</i> Eintheilung. 2- 4	Erster Abschnitt der Dogmatik.	<i>Die Lehre von</i>

Gott. Eintheilung. 3- 4	<i>Erstes Capitel.</i>	<i>Die absolute Substantialität.</i> Anfang. 4- 5 Die Beweise für
das Dasein Gottes. 5- 6 Der Name Gottes. 6- 10 Substanz. 7- 12		a. Existenz der Substanz. 8- 13 b. Ewigkeit der Substanz. 9-
14 c. Macht der Substanz. 10- 16	<i>Zweites Capitel.</i>	<i>Die absolute Causalität.</i> Begriff derselben. 11-
18 a. Absolute Möglichkeit. 12- 19 b. Absolute Wirklichkeit. 13- 20		c. Absolute Nothwendigkeit. 14- 21 <i>Drittes</i>
<i>Capitel.</i>	<i>Die absolute Persönlichkeit.</i> Die absolute Subjectivität. 15- 23	a. Absolutes Wissen. 16- 25 b.
Absolutes Wollen. 17- 25 c. Absolute Seligkeit. 18- 26	<i>Zweiter Abschnitt der Dogmatik.</i>	<i>Die Lehre</i>
<i>von der Welt.</i> Offenbarung. 19- 27 Die Welt als solche. 20- 29 Die Welt im Unterschiede von sich. 21- 30		<i>Dritter</i>
<i>Abschnitt der Dogmatik.</i>	<i>Die Lehre von der Religion.</i> Eintheilung. 22- 32	<i>Erstes Capitel.</i>
<i>Die Anthropologie.</i> Die unmittelbare Einheit Gottes mit dem Menschen. 23- 33 Der Unterschied Gottes von dem		
Menschen. 24- 34 Die Entzweiung des Menschen mit Gott. 25- 35	<i>Zweites Capitel.</i>	<i>Die Christologie.</i>
Die Menschwerdung Gottes. 26- 36 Der Gottmensch. 27- 38 Die Thätigkeit des Gottmenschen. 28- 40		a. Prophet- 40 b.
Priester- 41 c. König- 42	<i>Drittes Capitel.</i>	<i>Die Lehre von der Kirche.</i> Uebersicht. 29.- 43 1) Die
Gemeine. 30- 44		a. Berufung- 45 b. Bekehrung- 45 c. Heiligung- 46 2) Die Form der Wirksamkeit des Geistes der
31- 47		a. Das Wort Gottes- 48 b. Taufe- 48 c. Abendmahl- 50 3) Die Entwicklung der Kirche. 32-
52		a. Die Eine- 53 b. Die heilige- 54 c. Die siegende- 55
<i>Theologie.</i>	<i>Die Ethik.</i> Eintheilung. 33- 57	<i>Erster Abschnitt der Ethik.</i>
34- 57	I. Die Idee des Guten. 35- 58 II. Das Gute als Gesetz für den Willen. 36- 58 III. Der menschliche Wille. 37- 59	<i>Das Gute.</i> Uebersicht.
Der Wille an sich. 38- 60	b. Die Individualität. 39- 63	c. Die Persönlichkeit. 40- 64
<i>Ethik.</i>	<i>Das Böse.</i> Uebersicht. 41- 66	I. Die Glückseligkeit. 42- 69 II. Die Willkür. 43- 72 III. Der böse Wille. 44-
74	a. Begriff des Bösen überhaupt. 45- 75	b. Der Widerspruch im Bösen. 46- 76 c. Die Vernichtung des Bösen. 47-
81	α. Die Erkenntniß des Bösen- 82	β. Strafe und Schuld des Bösen- 83
Bösen- 85	<i>Dritter Abschnitt der Ethik.</i>	<i>Die Freiheit.</i> Uebersicht. 48- 88 I. Die Pflicht. 49- 89 II. Das
Gewissen. Uebergang. 50- 92	a. Der Vorsatz. 51- 92	b. Die Absicht. 52- 93 c. Die verschiedenen
Gestalten des Gewissens. 53- 93	III. Das System der Tugenden. 54- 97	<i>Zweiter Theil. Die historische Theologie.</i>
<i>Eintheilung. 55- 103</i>	<i>Erste Abtheilung der historischen Theologie.</i>	<i>Die biblische Theologie.</i> Eintheilung.
56- 104	<i>Erster Abschnitt.</i>	<i>Die Kanonik.</i> Eintheilung. 57- 104 I. Die Theopneustie der Schrift. 58-
105	II. Die Bildung des Kanons. 59- 108	III. Die Glaubwürdigkeit der biblischen Bücher. 60- 113
Integrität- 116	c. Axiopistie- 117	a. Authenticität- 113 b.
<i>Abschnitt.</i>	<i>Die Exegetik.</i> Eintheilung. 62- 122	I. Die Hermeneutik. 63- 124 II. Die Exegese. 64- 131 III. Die
biblische Dogmatik. Uebersicht. 65- 132	<i>Erstes Capitel.</i>	<i>Die Dogmatik des Alten</i>
<i>Testamentes.</i> 66.- 136	<i>Zweites Capitel.</i>	<i>Die Dogmatik der Apokryphen.</i> 67.- 142
<i>Drittes Capitel.</i>	<i>Die Dogmatik des Neuen Testamentes.</i> Einleitung. 68- 143	A. Die historischen Schriften des
Neuen Testamentes. Uebersicht. 69- 146	a. Die Geschichte Christi. 70.- 149	α. Christi Jugend. 71-
151	β. Christi Lehre und Wunder. 72- 152	γ. Christi Tod. 73- 162
167	B. Die didaktischen Schriften des Neuen Testamentes. 75- 169	C. Die Weissagung des Neuen Testamentes. 76- 174
<i>Zweite Abtheilung der historischen Theologie.</i>	<i>Die kirchenhistorische Theologie.</i> Eintheilung. 77- 176	
<i>Erster Abschnitt.</i>	<i>Die politische Geschichte der Kirche.</i> Eintheilung. 78- 177	<i>Erste</i>
<i>Epoche.</i>	<i>Die Geschichte der Griechisch-Morgenländischen Kirche.</i>	a. Kampf der Christlichen Kirche um
ihre Anerkennung vom Römischen Staat. 79- 179	b. Entzweiung der Kirche in sich selbst durch den Gegensatz der Orthodoxie und	Heterodoxie. 80- 181
c. Identität des Politischen und Kirchlichen. 81- 183	<i>Zweite Epoche.</i>	<i>Die</i>
<i>Geschichte der Römisch-Abendländischen Kirche.</i> Uebersicht. 82- 186	a. Kampf der Römischen Kirche um die	Hegemonie in der Kirche. 83- 187
α. Roms unmittelbares Verhältniß zur Welt- 187	β. Erwerbung des Kirchenstaates zum	Grundbesitz- 191
γ. Tradition- 192	b. Die Entzweiung der Römischen Kirche mit den germanischen Staaten. 84- 194	α.
Das Kanonische Recht. 85- 194	β. Der Kampf um die Investitur. 86- 197	γ. Das Uebergewicht der Hierarchie über den
Staat. 87- 200	C. Die Entzweiung der Hierarchie mit sich selbst. 88- 202	α. Die Bettelmönche. 89- 203
90- 206	γ. Auflösung der unbedingten päpstlichen Autorität durch die allgemeinen Kirchenversammlungen. 91- 207	
<i>Dritte Epoche.</i>	<i>Die Geschichte der Protestantischen Kirche.</i> Uebersicht. 92- 209	a. Begriff der
Protestantischen Kirche. 93- 212	b. Kampf des Protestantismus mit dem Catholicismus um seine politische Anerkennung. 94-	214
c. Neutralisirung des Gegensatzes in der Protestantischen Kirche als der Reformirten und Lutherschen zur Evangelischen. 95-		219
<i>Zweiter Abschnitt.</i>	<i>Die kirchliche Archäologie.</i> Eintheilung. 96- 221	I. Die Epoche des
substantiellen Gefühls. Begriff derselben. 97- 223	a. Die heiligen Handlungen. 98- 224	b. Die heiligen Zeiten. 99-
225	c. Die heilige Kunst. 100- 226	II. Die Epoche der reinen Objectivität. Begriff derselben. 101- 230
Handlungen. 102- 231	b. Die heiligen Zeiten. 103- 235	c. Die heilige Kunst. 104- 236
Objectivität. Begriff derselben. 105- 240	a. Die heiligen Handlungen. 106- 241	b. Die heiligen Zeiten. 107- 242
heilige Kunst. 108- 243	<i>Dritter Abschnitt.</i>	<i>Die dogmatische Geschichte der Kirche.</i> Einleitung. 109-
246	<i>Erstes Capitel.</i>	<i>Die Periode der analytischen Erkenntniß.</i> Uebersicht. 110- 250
Trinität.	a. Die Ueberwindung der Orientalischen Weltanschauung. 111- 251	b. Die Ueberwindung der Hellenischen
Weltanschauung. 112- 258	c. Das Nicänische Symbolum. 113- 263	II. Das Verhältniß der göttlichen und menschlichen Natur.
Zusammenhang mit dem Vorigen. 114- 266	a. Der Nestorianismus. 115- 268	b. Der Monophysitismus. 116- 269
Die Synode von Chalcedon. 117- 269	III. Die Freiheit Gottes und die des Menschen. Uebergang. 118- 270	a. Augustinus. 119-
273	b. Pelagius. 120- 275	c. Der Semipelagianismus. 121- 275
<i>der synthetischen Erkenntniß.</i> Uebersicht. 122- 277	I. Der Begriff der theologischen Wissenschaft. Trennung der	Lateinischen Theologie von der Griechischen. 123.- 278
125- 282	c. Der Begriff. 126- 286	II. Die kirchliche Dogmatik. Uebergang. 127- 288
Sententiarum. 128- 288	b. Der Islam und die Aristotelische Philosophie. 129- 289	c. Die Schulen der Thomisten und
Scotisten. 130- 290	III. Die Entzweiung der kirchlichen Dogmatik mit sich selbst. 131- 292	<i>Drittes Capitel.</i>

<i>Die Periode der systematischen Erkenntniß.</i> Einleitung. 132- 296		I. Das Princip der symbolischen Orthodoxie.	a.
Der Katholicismus. 133- 297	b. Die symbolischen Bücher des Protestantismus. 134- 103 [fejl for 301]	c. Der	
Supernaturalismus. 135- 302	II. Das Princip des subjectiven Glaubens und Unglaubens. 136- 304	III. Die Idee der speculativen	
Theologie. 137- 322	Dritter Theil. <i>Die praktische Theologie.</i> Eintheilung. 138- 329	Erste Abtheilung der	
praktischen Theologie.	<i>Der Kirchendienst.</i> Eintheilung. 139- 330	Erster Abschnitt.	<i>Die</i>
<i>Katechetik.</i> 140- 331	Zweiter Abschnitt.	<i>Die Liturgik.</i> 141- 336	Dritter Abschnitt.
<i>Die Homiletik.</i> 142- 343	Zweite Abtheilung der praktischen Theologie.		<i>Das Kirchenregiment.</i>
Eintheilung. 143- 355	Erster Abschnitt.	<i>Die symbolische Theologie.</i> 144- 357	Zweiter
Abschnitt.	<i>Das Kirchenrecht.</i> 145- 359	Dritter Abschnitt.	<i>Die Theologie.</i> 146- 364

I trykt udgave: Bind 18 side 343 linje 1

◀ **Athanasius der Grosse, indholdsoversigt, s. XI-XIV : *Inhalt.* Erstes Buch.** Was die ältesten Kirchenväter, die ohne Polemik nach aussen geschrieben haben, oder was Clemens von Rom, Barnabas und Hermas vom Sohne Gottes und dem heil. Geiste lehrten. Lehre der ältesten Apologeten gegen Häretiker, oder des Ignatius und Irenäus, dann der ersten Apologeten gegen Heiden und Juden, oder des Verfassers des Briefes an Diognet, des Justin, Tatian, Athanagoras und Theophilus von Antiochien über die genannten Glaubenspunkte. Betrachtungen über die Distinction des λογος ἐνδιαθετος und προφορικος. Untersuchung und Widerlegung der Behauptung Münschers u. A., daß die bisher genannten Kirchenlehrer nur eine Fleischwerdung, nicht eine Menschwerdung des Sohnes Gottes angenommen haben. Betrachtung über die häretischen Systeme dieser Zeit: sie bestätigen die katholische Lehre vom Sohne Gottes. Der Glaube des Tertullian, des Clemens von Alexandrien, des Origenes und des Dionysius von Alexandrien an die Trinität. Ueberblick der öffentlichen und Privat-Symbole. **Zweites Buch.** Anfänge des heil. Athanasius. Allgemeine Schilderung seines Charakters. Sein kirchlicher Charakter. Lehre von Kirche, Schrift und Tradition. Grundsätze, die daraus für seine schriftstellerische Thätigkeit folgten. Seine Schriften vor dem Ausbruche der arianischen Irrlehre: Widerlegung des Heidenthums und Vertheidigung des Christenthums. Ursprünglicher Zustand des Menschen. Sündenfall. Was das Böse sei. Möglichkeit des Bösen. Folgen der Sünde. Erbsünde. Deduction der Naturvergötterung aus der Sünde. Wie durch die Sünde das Bewußtsein eines über die Natur erhabenen Gottes sich verlor, so auch das Bewußtsein der Verschiedenheit der menschlichen Seele vom Leib. Beweis, daß Gott von der Welt verschieden sei (Einheit Gottes) und die Seele vom Leib (Unsterblichkeit des menschlichen Geistes). Beweis der Nothwendigkeit der Menschwerdung des Logos aus der Vernunft. Wie die Erlösung Aller in Christo bewirkt wurde. Möglichkeit einer unmittelbaren Offenbarung Gottes. Der Zweck der Wunder Christi ist Darstellung der Wahrheit, daß Gott über die Natur erhaben sei. Christus ist sittliches Vorbild. Zusammenhang des Todes Christi mit dem Zwecke der Menschwerdung. Abzweckung der Auferstehung Christi. Beweis, daß Christus auferstanden und lebt, weil er geheimnißvoll fortwährend in den Seinigen wirkt: die Gottheit Christi leuchtet aus seinen göttlichen Wirkungen in der Geschichte hervor: Umgestaltung der Welt durch ihn. Nothwendigkeit der eigenen innern Erfahrung, um an ihn zu glauben. – Auftritt des Arius. Sein Charakter. Aeußere Veranlassung des durch ihn erzeugten Streites. Innerer Grund der so schnellen Verbreitung seiner Lehre. Zusammenhang aller seiner Behauptungen: er vernichtet das Wesen des Christenthums. Entwicklung seiner dialektischen und biblischen Gründe für seine Irrlehre. Diese ist dem Glauben vom Sohne Gottes, wie er sich in den ältesten Kirchenvätern findet, innerlich und wesentlich entgegengesetzt. **Drittes Buch.** Constantin will den innern Streit zwischen der katholischen und arianischen Lehre auf eine äußerliche Weise beilegen. Synode von Nicäa. Geschichte derselben. Des Arius Lehre wird verworfen, und er von Constantin verbannt. Athanasius zeichnet sich vor Allen als scharfsinniger Gegner des Arius zu Nicäa aus. Vertheidigt den katholischen Glauben in mehreren Schriften. Widerlegung des Arianismus aus den Grundanschauungen des Christenthums. Seine bewunderungswürdigen philosophisch-biblisch-dialektischen Argumente gegen denselben. Auflösung der arianischen Schriftbeweise gegen die Lehre von der Gottheit Christi. Vertheidigung der Gottheit des heil. Geistes. Athanasius bestreitet den Sabellianismus. Betrachtungen über das Verhältniß der katholischen, zur arianischen und sabellianischen Trinitätslehre: die arianische trennt Gott von der Welt, die sabellianische vermischt Gott und Welt, die katholische unterscheidet Gott und Welt wie den Schöpfer von dem Geschöpfe ohne sie mechanisch zu trennen. Prüfung der Schleiermacher'schen Abhandlung »über den Gegensatz der athanasianischen und sabellianischen Trinitätslehre.« **Viertes Buch.** Athanasius wird Bischof von Alexandrien. Constantin nimmt den Arius wieder gnädig auf; auch Eusebius von Nikomedien und andere Anhänger des Arius werden vom Exil zurückberufen, und setzen bald mehrere katholische Bischöfe ab, die nicht widerstehen konnten. Nur Athanasius wagt Gegenbewegungen. Constantin befiehlt ihm wiederholt unter scharfen Drohungen dem Arius die Kirchengemeinschaft wiederzugeben. Er giebt sie ihm nicht. Die Meletianer und Eusebianer vereinigen sich gegen Athanasius. Dieser widerlegt ihre wiederholten Klagen bei Constantin, und versöhnt diesen mit sich. Abermalige Klagen gegen ihn. Die schmähliche Synode von Tyrus. Athanasius wird nach Trier verbannt. Marcellus von Ancyra will die Synodalbeschlüsse gegen Athanasius nicht unterschreiben und wird von den Eu[se]bianern der Ketzerei angeklagt und abgesetzt. Eusebius von Cäsarea schreibt fünf Bücher gegen Marcellus, den er nicht versteht. Was Marcellus gelehrt hat. Sich selbst überall widersprechende Theorie des genannten Eusebius. Der Grund davon liegt in seiner äußerlichen Auffassung des Erlösungswerkes. Verhältniß des Athanasius zu, und Urtheil über Eusebius und Marcellus. Die Gemeinde des Athanasius nimmt auch in der Abwesenheit ihres Bischofs den Arius nicht auf. Tod des Arius. Constantin stirbt, und seine Söhne rufen den Athanasius zurück. Neue Klagen vor dem arianisch gesinnten Constantius gegen Athanasius, der von einer eusebianischen Synode zu Antiochien wieder abgesetzt, und mit Heeresmacht aus Alexandrien vertrieben wird. Verfolgung der alexandrinischen Kirche. Papst Julius nimmt den Athanasius, der nach Rom reiset, in Schutz. Herrlicher Brief des Julius für Athanasius. Die Synode von Sardika setzt den Athanasius wieder ein: ihre Geschichte, und Schreiben an Julius. Wie sich in den arianischen Streitigkeiten die Nothwendigkeit eines sichtbaren Oberhauptes der Kirche zeigte. Der bisherige Feind des Athanasius, der Kaiser Constantius, beruft den Athanasius zu sich und bewundert ihn. Erläßt mehrere Schreiben für ihn. Festlicher Empfang des Athanasius in Alexandrien. Wie Athanasius in seiner Gemeinde jetzt wirkte. Wirkungen seines Aufenthaltes im Occident. Bringt die Mönche dahin, und stellt dem Occident den Antonius als Ideal eines Mönchs auf. Großer Werth seiner Schrift über den heil. Antonius. **Fünftes Buch.** Magnentius empört sich und sucht die Gunst des Athanasius. Constantius versichert den Athanasius auch seiner Gewogenheit, um die des Athanasius sich zu erhalten. Schämt sich nachher seines Schrittes. Die Arianer benützen diese Stimmung des Kaisers und klagen den Athanasius wieder an. Die Synoden von Arles und Mailand gegen Athanasius. Fall des

Dionysius von Capua. Eusebius von Vercelli, Dionysius von Mailand, Lucifer von Cagliari, der Papst Liberius, Hosius von Corduba und Hilarius von Poitiers nebst Andern werden als Vertheidiger des Athanasius, des kathol. Glaubens und der Selbstständigkeit der Kirche verbannt. Große Wahrheiten, die dem Kaiser über die Unabhängigkeit der Kirche vom Staate gesagt werden. Athanasius wird wieder vertrieben. Große Verfolgungen, die die Kirche erleidet. Constantius will den Arianismus allgemein machen. Allenthalben werden arianische Bischöfe eingesetzt. Die kathol. Kirche steht am Rande des Verderbens. Hoffnungen der Kirche. Thätigkeit der vertriebenen Bischöfe; sie sind so ungebrochenen und freudigen Muthes, daß sie gerade jetzt die kathol. Wahrheit am scharfsinnigsten vertheidigen. Hilarius von Poitiers vertheidigt den Glauben als solchen gegen übermüthige Menschenweisheit, die katholische Kirche als solche gegen die Häretiker und die Trinitätslehre insbesondere. Die Arianer haben jetzt auch den Muth, zu sagen, was sie immer dachten, und trennen und vernichten sich dadurch selbst. Die arianischen Symbole. Furchtbarer Zwang des Kaisers gegen die katholische[n] Bischöfe. Heftige Schriften katholischer Bischöfe an und gegen Constantius und seine Tyrannei. *Sechstes Buch.* Constantius stirbt. Der Kaiser Julian ruft die kathol. Bischöfe zurück. Vereinigungsversuche. Grundsätze für die Vereinigung, die Athanasius und Hilarius aufstellen; die unirende Synode von Alexandrien. Julian verbannt den Athanasius, weil die Heiden der Kraft seiner Rede nicht widerstehen können. Briefe Julians gegen Athanasius. Jovian ruft den Athanasius, den er vor Allen ehrt, zurück, und der Kaiser Valens verbannt ihn wieder, fürchtet ihn aber und widerruft bald seinen gegebenen Befehl. Athanasius kann nach dem fünften Exil ruhig in Alex. bleiben. Sein jetziger großer Wirkungskreis, Einfluß und allgemeine Verehrung. Unter ihm noch wachsen die künftigen Stützen der kathol. Kirche heran; nimmt den heil. Basilius, in Betreff seiner Lehre vom heil. Geist, in Schutz, und genießt noch die Freude, in ihm einen großen Bekenner des kathol. Glauben zu erkennen. Athanasius hat in seinem höchsten Alter noch die frische jugendliche Kraft. Seine zwei Bücher gegen den Apollinarismus. Die Apollinaristen lehren eine blos imputative Gerechtigkeit, um ihren Hauptirrthum zu unterstützen. Athanasius widerlegt Beides. Sein Tod. Nachtrag: Er trägt die katholische Lehre von der Gnade vor, und lehrt die reelle Gegenwart Christi im heil. Abendmahl.

I trykt udgave: Bind 18 side 353 linje 1